

З М І С Т :

Ювилеї	3
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: Роковини	4
П. ТЕНЯШКО: Під крилами ночі	6
М. ЖУК: Секетина	7
П. МИРНИЙ: За водою	8
П. ЗАЛОЗНИЙ: Ні	27
С. РУСОВА: Микола Вороний	28
М. РУДНИЦЬКИЙ: З циклу „Присвята“	30
П. РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО: За водою	32
П. ВЕРГІЛІЙ МАРОН: І екльоґа пер. М. Зерова	73
Б. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ: Дятятко	77
О. ГРУШЕВСЬКИЙ: О. О. Русов	88
Я. САВЧЕНКО: Посзія	94
М. ІВЧЕНКО: Шуми весняні	96
М. ВОРОНИЙ: Експромти	117
МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ: До портрету Саксаганського	118
ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА: Співанка	119
Е. МАЛИК: Охорона пам'ятників природи	119
БІБЛІОГРАФІЯ	186
ОГОЛОШЕННЯ.	

**ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК**

К И Ї В.

Друкарня Акц. Т-ва „Петро Барський у Києві“.

НОВА РАДА.

Газета політична, економічна й літературна.

Виходить що-дня, окрім понеділків і днів після велик. свят.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на 1918 рік.: на 1 місяць — 10 карб.; на 2 місяці — 20 карб.

Адреса редакції й контори: Київ, Інститутська, 22.

Телефон редакції 64—80.

Почт. скринька № 373.

РОБІТНИЧА ГАЗЕТА.

Центральний орган української соціально-демократ. роб. партії.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на 1918 рік.: на 1 місяць — 10 карб.

Адреса контори і редакції: Київ, Михайлівський пр. 35, пом. 1.

Телеф. 65—10.

ВІДРОДЖЕННЯ.

Щоденна безпартійна демократична газета.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ: на місяць 10 карб., на 3 місяці 30 карб.

Адреса редакції і контори Київ, Театральна площа № 48 А, тел. 57-16.

НАРОДНЯ ВОЛЯ.

Газета присвячена інтересам трудового селянства і робітництва.

ВИХОДИТЬ 2 РАЗИ НА ТИЖДЕНЬ.

Тимчасова адреса: Київ, Кузнечна вул. № 68, пом. 3.

Почав виходити журнал двох-місячник

НАШЕ МИНУЛЕ

Журнал міститиме на своїх сторінках статті і розвідки з історії України, історії укр. письменства, культури і мистецтва, мемуари і листування історичних діячів, матеріали з побутової історії і історії політичного і національного руху на Україні. Широку увагу присвячено буде відділу критично-бібліографічному і хроніці культурного життя в зазначеному обсязі. Журнал виходить під редакцією П. І. Зайцева.

Передплата до кінця року 20 карб. Ціна окремої книжки 7 карб.

Адреса: Київ, Видче Тов во „Друкарь“ Хрещатик 50.

КНИЖНІ НОВИНИ:

Г. Гайне. *Книга пісень*. Пер. Д. Загула і В. Кобилянського.

Мих. Грушевський: *Старинна історія*. Греко-римський світ.

Всесвітня історія в короткім огляді, ч. IV — Європа в першій пол. XIX в.

Част. V, Понаєвропейські краї в останніх століттях.

Част. VI: Європа в другій пол. XIX в.

На порозі Нової України. Гадки і мрії.

Sub d'ivo. Оповідання і начерки.

З старих карток. Історичні оповідання.

В. Леонтович. *Оповідання*, том I.

К. Поліщук. *Серед мотил і руїн*. Нарис і оповідання.

Д. Маркович. *Твори*, кн. I.

Гр. Чупринка. *Поезії*, т. III.

282393

РІЧНИК ХІХ

ТОМ LXXII

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту
Інв. 282393

1918 рік.

НБ ПНУС

282393

1918.

Друкарня Акц. Т-ва „Петро Барський у Києві“, Хрещатик, 40.

Ювілеї.

Сьогорічний жовтень-листопад принесли нам святочні ювілейні роковини. Серед сірости осінніх днів, ридання дощів та вітрів, в часи, коли свистять кулі, гуркочуть гармати, палають пожежі, коли світ цілий в огні та крови, коли наче від велетенського землетрусу захитала ся земля, коли в морі крови та сліз загубило людство найдорожчий скарб свій, живу людяну душу свою — ясним теплим проміннем, що надію і віру вливають в нас, надію та віру в краще, братерське життє людей, — з'являються літературні ювілеї наших шановних співробітників, Дмитра Марковича та Миколи Вороного.

Сі ювілейні свята — се свята духу людського, що переможе жорстокість і темноту, що подолає й переможе звіря в людині, дикунську війну людей проти людей.

Письменник-гуманіст Д. Маркович, що бачить і виявляє людяність і добрі почування там, де здаєть ся панує тільки темнота, дикунство, жорстокість, своїми творами заповідає нам сю перемогу духу людського над звірем, сонця над темнотою, так само як і поет-естетик М. Вороний, що „красу — любить“ і „з кожної хвилини собі ілюзію“ творить, що шукає сеї краси навколо себе і в людях, що творить її, вірячи, що вона в душах людських засяє.

Сі два літературні свята — сороклітній ювілей письменника-громадянина Д. Марковича та двадцятипятилітній ювілей поета і громадянина М. Вороного, — свята не тільки літературні. Се свята національні, свята цілого громадянства України. Віддавши свої сили, своє життє на працю для рідного краю, зазнавши всяких репресій та переслідувань, які випадають на долю вірних синів України, вони дожили всетаки до нинішніх днів і в сі смутні, важкі, захмарені грізні дні творять і працюють серед нас.

Нехай же ще багато років творять та працюють вони на щастя України!

Роковини.

20/7 падолиста 1917.

За кілька день кінчить ся рік відновлення української державности — проголошення Української Народньої Республіки третім універсалом Української Центральної Ради 7(20) падолиста 1917 року.

Домаганне негайного проголошення української держави було внесене військовим зїздом в останніх днях жовтня м. с. й передане Центральній Раді. По довгих обговорюваннях сеї справи в фракціях признана була негайність сього акту, але заразом представники української демократії прийшли до переконання, що він не може обмежитись проголошенням одної державної форми, але разом з тим мусить бути зясований і демократичний та соціалістичний характер відновленої Української держави, згідно з одвічними домаганнями українського демосу, ідеалами положеними в основу українського відродження найвидатнішими його представниками й принципами, проголошеними все-російською революцією. Так був уложений кінець кінцем сеї універсали, прийнятий однодушно українськими фракціями, підтриманий демократією иньших народностей України і проголошений дня 7(20) падолиста. Він викликав ентузіастичний відклик в українськїм громадянстві без ріжницї партій і класів. Українська Народня Республіка була признана иньшими державами й областями бувшої Російської імперії. В середині грудня н. с. її офіційно признали держави антанти („согласія“), кілька тижнів пізнійше, на берестейській конференції — держави центральної Європи. Разом з тим український уряд і Центральна Рада зайнялись розробленням тих принципів політичного, соціального і економічного законодавства, вказаних універсалом, в сподіванню Українських Установчих Зборів, призначених універсалом на початок січня.

Такі великі факти з великої доби нашої національної творчости нагадують нам календарні числа, велячи нам відірватись від тривог нинішнього часу і перенести ся в атмосферу великого національного пориву, що підняв мовчущі, інертні маси нашого народу, обєднав їх в спільних національних досяганнях, змусив переступити через партійні й класові інтереси, відложити свої еґоїстичні рахунки перед спільними національними інтересами, і сміливою рукою начеркнути величний план нової *народної* української держави.

Ніякі факти, ніякі деталі не можуть зменшити значіння сеї доби в історії нашого народного розвитку, і одного з найважнійших актів її — третього універсалу і проголошення народньої республіки. Пишучи потім, в атмосфері тривоги за долю її, я називав сеї акт побідним прапором визвольного українського руху, „мабуть найважнім актом, який коли небудь з'являвся на нашій землі. І тепер на тяжких переживаннях останніх місяців, на всіх патйоках злоби й неправди вилитих на наші змагання і досягнення ворогами й ренегатами наших національних і демократичних змагань, — я можу тільки з ним більшою силою переконання повторити те саме. Які б тяжкі проби не судила переходити Україні й Українському народови історична доля, які пертурбації не лежали б іще перед ними, великі часи творчости Української Центральної Ради й її акти зістануть ся великою епохою їх розвою, твердою підставою національного будівництва.

Як відновлення української незалежности і державности великим повстанням 1648 р. зісталось тим вічним, нерозміним національним українським фондом, з котрого століттями — аж до останньої революції український нарід і його провідні круги черпали животворні ідеї, бадьорі настрої, віру в національне і соціяльне відродження свого народу в моментах навіть найбільш темних, безпросвітних, розпучливих, і ся віра дійсно творила чуда, рухала горами утиску і поневолення, пробивалась живими джерелами культурної, літературної і політичної творчости серед пустинь найтяжшого національного упадку, — так, іще незмірно більше, при всіх хоч би яких некористних змінах зістанеть ся твердою базою в дальшій народній поході Українська Народня Республіка, проголошена третім універсалом. Тим більше, оскільки вона була актом більш усвідомленим, більш всенароднім, всеукраїнським, в розумінню об'єднання демократії української з неукраїнською.

Кінець кінцем, раніше чи пізніше, національне українське відродження мусіло привести до здійснення постуляту української державности, як забезпечення повноти і непорушности національного (не тільки в етнографічному, а і в територіяльному розумінню) буття і розвою. Федеральний постулат, поставлений уже кирило-мефодіївцями, був постулятом державности. Велика російська революція прискорила його реалізацію. Вірне своїм традиціям, українське громадянство хотіло здійснити його в федеративній формі, в звязку перед усім з народами й областями бувшої російської імперії, товаришами неволі, звязаними спільними гаслами революції. Суворі аж занадто лекції російського централізму, дані йому, потім змусили відложити до кращих часів здійснення своїх федеральних плянів, тоді коли дійсність покаже, з ким Україна зможе федеруватись без порушення своїх інтересів, своєї со-

ціальної й економічної структури, утвореної фізичними й історичними умовами її існування. Се потім і сказав четвертий універсал, два місяці пізнійше. Український нарід, устами Центральної Ради, висловив свою постанову самому, власними силами переводити в жите ті політичні й соціальні принципи, які наперед вказала йому його історія, розвинула і поглибила світова мисль. І тепер, коли ідея національного самоозначення, ідея народоправства, ідея соціалістичного хозяйства іде все ширшим походом по землі, змітаючи з неї найтвердші твердині реакції, менше ніж коли допустимі малодушні сумніви в тім, що та політична і соціальна база, на котрій будувала будучність України її демократія рік тому, може бути викривлена, вивернена, розбита, знищена якими небудь супротивними течіями.

Що стало ся, відстати ся не може. Те що минуло не зникло, а живе в сучасности, і не може бути знищене. Принаймні нема і невидко ніяких сил, котрі були б спроможні доконати таке діло знищення, вийшовши далі по-за минуці пертурбації. Україна не може бути позбавлена самоозначення й державного життя. А воно може бути збудоване нормально, трівко і певно тільки на принципах вказаних великими актами Центральної Ради.

10. XI.

ПЕТРО ТЕНЯНО.

Під крилами ночі.

У надземному просторі
 Розцвіли лілеї — зорі,
 Сиплять проміні на сад.
 Ти — одна і повна віри
 З згуків царственої ліри
 Твориш казку серенад.

Біля тебе почала ся,
 Ніжно, легко полила ся
 Мрійна пісня соловя.
 А в душевній таємниці,
 Наче образ чарівниці,
 Воскреса любов моя.

МИХАЙЛО ЖУК.

Секстина.

Ти ідеш в край, де стигнуть виногради,
 Де море беть ся в скелі-береги...
 Ще там живуть минулі дні Елади,
 Там чайка плаче з болю і туги.
 Лиш не забудь моєї ти поради —
 У сонця взяти шастя і снаги.

Ми бідні тут, без руху, без снаги;
 Не снять ся нам сади і виногради.
 Побиті в щент-шукаємо поради,
 В тумані сплять земля і береги...
 Забули ми байдужно, без туги,
 Минулі дні щасливої Елади.

Я ж вірю в те, що ти, дочка Елади, —
 Від холоду позбавилась снаги,
 Що ти заслабла просто від туги
 По тим краям, де стигнуть виногради,
 Де морську піну ловлять береги,
 Солоний дух, глибин буйні поради.

В куточках уст ти привези поради
 Мені за те, що знаю сні Елади,
 Що так люблю я рідні береги...
 Із уст в уста ти перелий снаги,
 Гарячий пал, що мають виногради,
 Щоб я позбув ся горя і туги.

З тобою день яскравий, без туги,
 Я можу зустрічат і без поради...
 Твої слова солодкі виногради,
 З яких п'яніли всі сини Елади,
 З яких і я зачірпував снаги,
 Як перли — піну мертві береги.

І ще скажи — хай знають береги! —
 Що я лишаюсь в мороці туги,
 Що ти пішла і я вже без снаги,
 Що дні пройдуть самотні, без поради...
 Там зрозуміють, — чуйність там Елади:
 Ти ідеш в край, де стигнуть виногради.

За водою.**З народнього побуту.**

Іще ж то жиди — рандарі

І в тому неперестали.

На славній Україні всі казацькі ріки
зарандовали!

Народня дума.

VI.

Хто не знає наших Лівобережських городів: Лохвиці, Миргорода, Хорола, Гадяча, Лебедина, Кролевця, колись славного, а тепер всіми забутого, Батурина?.. Обійдені залізними дорогами, притулені по закутках, — сі городи ще й досі вдають із себе великі села, тільки трохи примазані городським миром... Такий самий і город Голопятий — колись полковниче село Голоп'яте. Розляглося воно по обидва боки гнилої річки, котра перерізувала його вповодвж на дві нерівні половини. Одна, городська, звалась „Горою“. Друга за мостом, даліко більша, прозивалась „Подолом“. На „Горі“, серед великої базарної площі, стояв мурований собор, постройний казачим полковником — „строїтелем і благодітелем храма сего“. У правому притворі він був і похований. Кругом площу обліпили будинки заможніших панів та жидів. А так, недалечко, на бік від собору, тяглося у два ряди, бодай чи не з сотня лавок та магазинів. Тут був і винний погреб купця Синиці, переверненого в Синицина; була дуже добра лавка з красним товаром купця Веретеннікова; була бакалійна Тетері, що чи не зумів, чи не схотів доточити свого прізвища... Все се у „панськім ряду“ поруч з жидівськими лавками з усякою всячиною... На заді, у другім ряду, примостили ся крамниці з мішаним крамом голопяцьких міщан. Чого там тільки не було! Гвіздки лежали поруч з салом; олія поруч з шкурами; шлейки та оброті, що виплітали старці з решета, висіли на самих дверях над бочонками доброго й возового дьогтю. Між двома рядами лавок, по середині, підіславши на голій землі роґожки, торгували міщанки: бубликами, свининою, огородиною; тут же стояли з кучами курей та качок жидівки — і спали прохожих за п'бли, щоб тільки продати. Окрім площі, на „Го-

рі“, було ще три улиці — хоч дуже широкі, та недовгі. Там жили чиновники мішма з жидами. Тут примостив ся; Мировий Суд, і Земська Управа, і нова Городська Дума... Як хозяйн города, вона містилась як-раз на головній улиці, і причипурила її трохи. По обидва боки вулиці положені були дощані пішохоби, а з одного боку поставлені ліхтарі... Правда, ліхтарі ті запалювались тільки тоді, як або губернатор, або хто з губернських чиновників приїздив у город, — а все ж таки — хай наших знають, — і Голопятий мав „освіщення“... Другі дві улиці не сподобились такої чести; там, так само, як і в старовину, замість ліхтарів, світили великі калюжі, де що-дня, рано й вечір, грала своя музика — квакали сірі й зелені жаби... Як видно, не дуже перемінили „Гору“, ні нові порядки, ні нова поведенція... Самий краший будинок в городі була тюрма, — та й та, мабуть, щоб не знатись з сим гнилим містом, вигізла аж геть за город. Се ж так виглядала „Гора“, а „Подол“ дивив ся чисто по старосвіцькому. Він ніби зовсім відрізняв ся од „Гори“ широкою річкою — і, якби не перекинутий через неї міст, мабуть би так ні в чім і не сходив ся з „Горою“. Річка була хоть широка, та гнила. Посеред неї, коло мбсту, плавали свійські гуси, утята; трохи далі — йшли непролазні плаві, покриті високим очеретом та оскнягом... Між очеретами, на чистих плéсах, пурхали дикі качкї, норки, кўрочки... Бери рушницю, собаку, — тай на охоту серед города, — як на озéрі!.. За річкою, на горбі, примостилась Троїцька церква, вистроїна не дуже давно самими парафіянами.. Увесь Подол тоне в саду, як у раї.

Там найбільше живе козаків та міщан. Одні з них коло хліборобства пораяють ся, другі ремесникўють. Скільки тут шевців, кравців, ткачів, кущнирів, кожемяків, ковалів!.. Поміж їх біленькими хаточками де-не-де витикаєть ся і справжній будинок: там живе або який одставний панок, що, вислуживши пенсію, заховав ся у затишкку вік доживати, — або просто полўпанки, що з роду не нюхали ні пороху, ні чорнила, а порались коло хозяйства, посилали паровіці у Крим по сіль, чи на Дін по рибу, — та з того й хлїб їли... За цариною, на вигоні, стояв цілий рядок чорних кузень, — немов які чорні страховища, що стерегли „Подол“ од дикого звіря, що часом зімою таки забігав сюди провідати хлївї та кошари... Чи устерегли вони „Подол“ од лісового звіря, чи ні, а подоляне добре знали, що не встерегли од свого хатнього шашеля — од жидів, котрі, не знать коли і як, поналазили таки й на „Подол“ і позаводили на кож-

ній улиці по шинку, а на де котрих — по два, та по три... Не злякавшись страшних кузень, на самім вигоні, примостила ся шинкарка Галька: утомившись, ковалі ходять до неї „сили підкріпляти“...

На тих ото кузнях пристав тепер за товариша Грицько Коваль. Він умовив ся з товаришем робити вкупі, а заробітки ділити на́ — трое: товаришові дві частини, за працю й за кузню, Грицькові — третя. Роботи вони мали у волю, аби справили ся... Город був дуже хліборобський: тому треба чересла́ наставити, другому — леміша́; сьому назубіти бброну; тому полагодити сока́ру, долото́, свёрдла... Сказано: як у селі!.. Гарне собі місце вибрали голопяцькі кузні! Хто йде, або йде в город, чи з города, не минає їх... Примощені саме над великим шляхом, вони справді були голопяцькими вартовіми. Сюди виходили, ледве стане на світ благословити ся, жидівки з горола навперейми селянам, що везли туди гусей, курей, яйця, рибу, всяку живність... Підстерігши з-далека приїзжого, вони кидали ся до його воза зо всіх боків; кожна тягла, що тільки не зарве; на ходу́ торговала — і, сама положивши ціну, брала волів за налигач, та й поганяла до себе у двір. Іноді було зате счинить ся така сварка — трохи не добійки доходить! Бо сюди ж таки вибігали й наші міщанкі — торгівки з капиками, та з корзинками — і часом заводились з жидівками... Тут же зараз, недалеко од кузень, була й царина — загорожена низенькою ліскою з новими хрепцатими воротами. За ними стояв курінь, а в курені жив столітній дід Михайло, що стеріг царину. — Сюди, до царини, з весни кожного року, вигонили люде коров у черідку, овець та кіз у отару, молодих телят на вигін... Зараз, за вигоном, починали ся поля, поділені на три руки́. Що-року дві руки́ йшло під посів всякого хліба, а третя — в толбу́ку. Руки що — року міняли ся: коли одна одпочивала під толокою сього року, друга переміяла її другого... Хозяями всього того поля були голопяцькі панки, козаки та міщане. Вони не дуже любили міняти свої старосвіцькі звичаї — як не міняли волів та коней... Батьківська трекпоблиця ще довго буде для них хліборобським звичаем. Не поламав того звичаю і жид Гура, що купив серед людського нива десяти́н двісті́ поля, окопав його неглибоким рвом — і не хотів свого ступня попускати в толбу́ку. Не зважаючи на те, жидівські кози та корови, пасли ся у одній черідці́ й отарі з людськими. Вся громада горожан наймала чередника і вівчара; кожен платив їм од голови скотини, давав на харч хліба, та й ви-

пасув своє добро на громадській толоці... Так завелось здавна: так тяглось до останнього часу.

Одначе, весна того року принесла і в Голопятий багато новині. Не знать відкіля і як, стала прокидатись чутка: жидів велено бити!.. І де взялась ота чутка — Господь його знає... Сказано: як з неба впала.

Оце на базар здуть ся люде, з містечок та з сел. Не вспів ще хто вбозом стати, аж гурт...

— Чули новини?

— Яку?..

— Та вже ж одну: жидів велено викурювать!

— Чим — ладаном, чи сіркою?

— Мабуть, сіркою...

— Дав би Господь швидче!.. Вже б ми тоді нового ставника у свою Тройцю поставили, — каже голопяцький міщанин — парубок.

Вертають ся люде з базару, спродавшись. Спинили волів коло кузень. Одні пішли до Гальки могоричу пити за добру виручку; другі — в кузню до ковалів, свердла полагодити, долото насталити... Біля кузні, де Грицько робив, — як самої крайньої, — стоїть купка нарбду.

— Чули?..

— Та чули...

— Вже, кажуть, у Ромні своїх помняли...

— Еге ж... кажуть, либонь, і в Хоролі...

— А ви своїх коли?.. Битає хтось з приїзжих у ковалів...

— Та ми ще не знаємо, як за своїх взятись...

— Як?.. Ось — як!.. скрикнув Грицько; во всього розмаху так ужарив молотком по червоно — розкаленій залізяці, що та розскачилась на — двоє...

— Отак добре! — підхваляють Грицька чоловіки, усміхаючись...

Ішла вже пята неділя після Пасхи. Люде зовсім обсяялись. Ярина піднялась вгору по кісточки — зелена та густа, як щітка. На толоці паслась череда коров та бузівків, велика отара овець та кіз; на вигін, за царину, телят вигонили. Весь товар з города попасали разом, не розбираючи — де християнське, де жидівське...

Коли се — по городу рознеслась чутка, що, либонь би то, „смішний пан“ зговорившись з гласними та міщанами, подали в думу таку бумагу, щоб жиди платили у городську касу особливу плату за те, що їх корови та кози пасуть ся на громадській толоці. Розбудила та чутка сонне місто: скрізь тільки й мови, тільки й речі, що про толоку та про плату.

— Як же се можна, Іван Васильовиц? — вдарились жиди до „законника“ — Хіба ми не такі городяне, як ви?!

— Авже ж не такі! — на те їм „законник“. — Ми своє поле маємо, — то наша й толока... Ми чередникові платимо од голови за попас, — наша худоба й пасеть ся.. А ви — скоту держите стільки, як і ми, а землі у вас ні ступня...

— То ми з платимо чередникові...

— Та то за попас... А за толоку?..

— Хто з за полоку платить?.. Де се видано, що б за толоку платили?

— Як хто?.. А он Г'ура?.. Окопав рівчаком своє поле, — то хоч воно серед толоки, хоч ні — хай туди вскочить яка скотина.. Він же зарас штрап!

— Ну! цього йому стояло ті рови покопати...

— А бач! Як він свого поля, то й не пускає даром, а ми своє — так і отдавай для жидівських кіз!.. Яка ж се правда, га? Або Лейба Оврамович у Красноярі?.. За воду бере, та ще й людей топить, добро їх переводить... А нам за свою толоку не можна взяти?..

— Слушайте Іван Васильовиц... Цого ви на нас узлились так... Ну... хай узе музvá!.. Музик з роду яврея не любить... А ви — цоловік письменний, розумний... Цого ви проти нас ідетé?.. Та оце під такий лихий час... Не дай Бозе і у нас погром піде!..

— А що правда, то не гріх!

— То вам миле наше нещасте?..

— Та Господь з вами! Про мене хоч ви вдесятеро станьте щасливі... Тільки треба по правді!

— Яка то правда?.. Зчо то за правда? Думаєте, як вас вибрали Подоляне, — то взе ви музикові готові й дусу оддати...

— То я ж не про одних подолян клопочу: город у нас бідний, зб'ри великі, трати ще більші... Плата за толоку все таки у помочі стане...

— Побачимо ще — хто ту плáту збиратиме... Як дума скаже!

Незабаром зібралась городська дума. Як „законник“ не роспинав ся „за правду“, — як докладно не розводив, що за толо-

ку з жидів слід особливу плату брати, — нічого не помогло! — Пішло діло на голоси, та з тридцяти шости тільки двинадцять за його!..

— То себ то так дурно жидівським коровам та козам і пастись у нашій черідці, на нашій толоці? — пристають до законника подоляне.

— А що ж ви зробите? — Сказала дума: „дурно“... Хай пасуть ся!..

— То вони, прокляті п'архи, напросили гласних... А ще християне — прости Господи!... чортам душу продали...

— А я вам казав перед виборами: вибирайте з роцотом... не слухали!... От, тепер і цяцяйтесь з своїми гласними...

— Чого з ними цяцкать ся?.. гарячить ся Грипцько Коваль.— Хіба те поле їх?..

— Так же не можна, Грипцьку, коли дума постановила.

— Брехня!.. Як би на мене, — я би ні одної жидівської корови й кози в черідку не пустив... Хай пасуть де хочуть, аби не на вашій толоці...

Подоляне ще погомоніли трохи та й розійшлись.

На другий день, в-ранці, жидівські наймичкї повиганяли до череди коров, до отари — кіз.. На воротах, у царині, стояло душ з десять подолян, поставили коло себе чередника й вівчара, — та не пропустили крізь ворота ні одної жидівської скотини. Так жидівський товар і остав ся в городі, та й бродив по всіх улицях, аж поки жида не побачили — не позаганяли в двори. Одначе, кіз довго не вдержкиш дома: через тини та через перелази вони поперекакували на улицю — і пішли нікать по городу, — щипати по-під тини спорипи, кропиву, коровяки, — обчухрувать гілки, що повитикались на улицю, — навіть обгрізати тини, заплетені свіжою лозою...

Сказано: коза їсть, що захопить, — не те, що корова. Не диво, що спідні по цілому городу стояв страшний рев голодного товару... Сіна в жидів і в заводі нема — тільки для коней, а корови цілий божий день дома... Жиди не видержали. Позалигували корівчини за роги, та й водили по-під тини, щоб хоч душу проквасила божя скотина.

Ніч все те прикрила й угамувала. На ранок знову вигонили до царини наймичкї жидівських коров та кіз — і знову їх вертали ковалі додому, назад у город, і знову стояв рев голодної худоби над городом...

На-завтра св. Юрія. Подоляне поспішають вигнати скот до-схід сонця на „Юрову росу“, бо — кажуть — як захопить тваряка трави з тієї роси, то буде гладка й здорова. Череди й отара у той день рушили з царини до-схід сонця. Жидівських коров та кіз наймички чомусь не повигонали...

Не встигло сонце підбитись, — вже Троїцький батюшка, отець Петро, звонив до церкви, щоб зарані службу одправити, та й іти хрестним ходом на поле криниці святити, свяченою водою хліба кропяти. На Юрія у нас — парубоцьке свято, як на Купала дівоцьке. Того дня парубки що-рѳку ставлять у Троїці, перед престольною іконою, нового ставника. Гроші на те парубоцтво збирає з свого ж таки товариства у парубоцьку касу. Ніхто з парубків не стане на улицю ходити без того, щоб його не прийняла парубоцька громада. На Юрія ото, саме перед улицями, і буває прийом хлопців у громаду, як тих некрут в службу... Той, хто має пристати до громади, повинен внести в парубоцьку касу, „на ставника“, скільки положить громада; а як освятять у полі криницю — новобранці, „справляють прийом“: ставлять могорич товариству. З того часу хлопець має право виходити на улицю: товариство його рахує за свого і оступають ся, де треба.

До Юрія, кажуть, бють дурня, а після Юрія — й розумного. Така хліборобська приказка. А вийшла вона з того, що до Юрія скотину можна попасати, де хочеш — чи на толоці, чи на ярині, чи й на озимині... А після того, як покропили свяченою водою хліба, на Юрія, — товар можна вигонити тільки на толоку. Хто запустить на ниву — то вже спаш. За спаш тепер беруть штрап, а колись — нічого того не знали... А як піймав ся після Юрія в спаші, — набуть тобі добре шию, намнуть чуба, тай годі!..

Подоляне, мовляв, хоч помазались городським миром, а все-таки не кидали старосвіцьких звичаїв. — Після одправи на Юрія, позабірали вони корогви, ікони, — запалювали воскові свічки, і з своїм батюшкою, отцем Петром, вийшли на поле. Попереду „процесії“, парубоцький отаман ніс запалений новий ставник — вимережену золотом велику воскову свічку, з добру оглоблю, завтовшки і заввишки... Кругом отамана оступило товариство, повбіране у нові вовчі свитки; з ростебнених грудей виглядали мережані та шиті сорочки; в руках — високі чорні, а більше сиві, шапки... За парубоцтвом ішов батюшка посеред купи старих дідів, і літніх чоловіків, з запаленими свічками у руках... На роздорожі у Красноярку й Яреськи, саме у баліі,

примостилась „парубоцька криниця“. — З неглибоко прокопаної ямки ринула чиста холодна вода, виповняла у — щерть виложену камінем цямрину — і через верх слизилась узеньким рівчачком геть-геть у балку, аж у саме широке й чисте озеро...

Над криницею стояв високий дубовий хрест, поставлений коштом парубоцької громади: тільки вершечок того хреста видів ся в роздоріжжя... Гарне, веселе місце! Там ото й стала „процесія“. Одслужили молебень. Посвятили криницю. Пішли окроплювать святою водою зелені жита, пшениці, вівса та ячмені... Щира хліборобська молитва неслась за добрий урожай, зливаючись до купи з давньою церковною піснею про „плодородіє землі“... Окропивши полі, „процесія“ верталась назад у Голопятий, — тільки вже далеко рідша... Все парубоцтво осталося на полі, — один отаман поніс до церкви парубоцький ставник. Незабаром вернув ся й отаман, бо без його не можна „прийому справляти“. Недалечко од криниці, вибравши зелений горбок, пристала парубоцька громада. Отаман кинув свого кійка перший — і грізно сів на зелену мураву. За ним і кругом його розмістилось товариство. Десь узяв ся боклаг горілки; хтось виймає з торби рівно порізані шматки свяченої паски, печене порося й ягня, крашанкі. Починаєть ся „прийом“. Той, кого приймають, частує товариство горілкою. Отаману — перша чарка; новобранцеві — друга...

— Дай же, Боже, Якиме, щоб тебе дівчата любили — бажає отаман.

— Та що-ночі, що вечера на улицю ходили! — докінчає громадський касір.

— Дай Боже!.. кланяєть ся новобранець!

Обійшовши по чарці все товариство, новобранець передає боклаг отаманові. Той починає наливати й обходити.

— Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку папницю!

— Подай, Господи! — одказала в один голос громада.

Сонечко вже геть-геть посеред неба: звисока обливає нивя гарячим, блискучим світом; нивя зеленіє, як рута, — аж усміхаєть ся... Вітерець притаїв ся — не дише, не поворухнєть ся... Страва вже поїдена, горілка випита. Парубоцтво розляглося на свитках — ніжить своє бурлацьке тіло проти теплого весіннього сонця. Де хто потяг на ниві, — розліг ся на обніжку між пшеницею й житом... Он хтось качаєть ся по пшениці на всі чотири боки: то „новобранці“ викачують собі здоровя на врівній росі...

До озера пригнали на водопій отару й череду... З горбика отаманові видко — як на долоні... „Чом же вони не весь товар пригнали думає він, приглядаючи ся. — Он, геть оддалекі, на ланах з житом, пасеть ся друга черідка... Де вона взялась у нас?.. чия вона?.. думає він далі. — „Може, то жида своїх по-вигонали?.. Сьогодні наша черела вийша за царину ще до схід сонця: жидівської корови й кози ні одної не було!..“

— Братця! чия то череда пасеть ся? — питає він, підводячись.

— Де?

— А он — на ланах з житом...

— А справді!.. Ходім чередників питаємо. Купа парубків підвелась і за отаманом пішла до озера.

— То чий товар пасеть ся? — питають своїх чередників.

— Жидівський... То вони свого чередника наняли...

— Бач, продове кбдло! Коли так не можна, — воно он-як приміряють ся... Та ні! не діждеш!.. Хлопці! — гукнув отаман. — А ну жидівську череду киями з толоки!..

Спотикаючись по рілі кинулись парубки до черідки, зігнали киями з толоки, поперли шляхом у город... Піднялась страшна курява, наче сірий туман гнав ся за черідкою підіймаючись з землі аж до хмари. Корови несамовито ревли; кози на всі голоси мекали... А хлопці — як прийнялись до них з киями на толоці, та перли, без перепочинку, аж у город... Почули жида. Повалив цілий кагал з „Гори“, на „Подол“, до самої царини... Парубки товар у город гонять; а жида, піднявши вгору обидві руки, завертають за царину... та й счепили ся!..

Один велечезний жидюга, з довгою червоною бородою, висмикнув кілок з ліски, та й уцідив ним парубка... Той так і присів: кров з голови бризнула, обюшила лише, лилась і мішалась з білим піском... Ковалі перші угляділи...

— Хлопці!.. хлопці!.. прискочили, — чоловіка вбито!.. Ратуйте!..

Парубоцький отаман з двома товаришами, підскачили до парубка то був той саме „новобранець“, що тільки сьогодні прийняли в громаду. Він лежав на піску; кров з голови заливала все лице; чорною калюжою обтікала кругом його... Отаман підвів товариша. Другий парубок скинув з шиї червону хустку, намочив у відрі з водою, приложив до заквітленої голови... „Новобранець“ лупнув очима: став приходити до памяти.

Десь узяв ся Грицько Коваль, наче з-під землі вискочив.

— Хлопці!.. Жиди наших бють? Кійками їх, прокляту невіру!..

Він вихопив у одного парубка кійок — і прожогом кинув ся на жидів. Парубки за ним... жиди бачуть, — що не переливки! — та, попідбивавши поли, тільки видно — подрали з Подола на „Гору“...

— Бач, иродове ко́дло!.. хіба йому душа християнська стоїть що? гукає на весь майдан Грицько.

— Парубкові голову розвалив...

— Ох! — важко зітхнув той... Оце уцідив, чортова невіра...

Товариші підхопили його під руки, повели на супроти в шинок.

Грицько, навперейми, ускочив туди перший.

— Галько! сип, суча дочко, горілки: бояре йдуть! — гукнув він.

Жидівка переляканими очима дивилась на розхристаного Грицька: вона з вікна бачила, що коїлось у царині.

— Які бояре?.. чого вони йдуть? забубнила вона, затрясшись.

— Сип, кажу, швидче... а то вікна побю!..

І, не діждавши, поки Галька всипле, — Грицько підскачав до вікна, тарахнув обома кулаками з розмаху... Шибки брязнули... посипали ся... рямина впала на призьбу... Грицько висунув голову...

— Сюди, хлопці!.. сюди!.. гукає він. Галька нас даровою по-пштує...

Ціла сотня парубків, чоловіків, хлопців, навіть невеличких хлопчиків, підступила до шинку. Парубки увійшли в хату. Галька на смерть перелякалась, — покинула все, та другими двома шморгнула з шинку.

— Гуляй, браття! — гукає Грицько.

Галька припоручила почастивати добрих молодців!..

— Добре, дядьку! Покоштуємо хоч раз дарової Гальчиної!..

Грицько вже стояв за стойкою, наливав кожному по чвертці. Хто хотів, підходив, випивав, спльовував — і одходив...

— Хто ще хоче? хто зо мною випе? — викрикує Грицько.

— Я, дядьку, — каже парубоцький отаман, здоровий, плечистий, парубок.

— Ну, будьмо здорові!.. Щоб наші жиди сконали, як нам горілки придбали!

— Дай, Боже!

— А тепер — шабаш! — гукнув Грицько. — За роботу час. Викірйой свиняче ухо!..

Чвертка з громом полетіла з-за стойки, впала на дощаний діл, — зігнулась... Грицько повернув ся до сорокової бочки. одкрутив чопа, — полилась до-долу горілка...

— Дядьку! дядьку Грицьку! Невже таке добро розливати?..

— Що? Яке добро — жидівське?.. Ось йому!..

Він одірвав мідного крана з бочки, і пошпурив у вікно... Брягнуло й друге вікно...

— А ну, хлопці!.. допоможи!.. допоможи!.. гукав він, перекидаючи стільці, ослінчики, стільчики...

— А де Оврамко спить? — Де Оврамкові бебехи?.. питає отаман Грицька.

Той, не перестаючи трошити всячину, мовчки показав на кімнату.

Незабаром отаман шатнувся по кімнаті, добрав ся до постелі, шпугнув у вічі товариству три великих подушки, витяг по серед хати здорову перину.

— Бач!.. яка довга — мов велика пані! жартує хтось з перини.

— А давай її розчинимо!.. Хлопці!.. гукнув отаман: — давай перину розчинемо... Ось-ось вона!.. Ось!..

Хлопці потовпились в кімнату хтось виняв складанець, почав пороти... Пух, разом з порохом сипнув з перини у вічі.

— Неси її, братця, на улицу!.. Тут очі запорошиться...

Два хлопці, взявши за краї, винесли перину з хати. Люде трохи подали ся назад.

— Тепер пускай!.. Пори її... От-так!.. ще... ще... Випускай, тепер, випускай!..

Парубок струснув перину, — пух полетів вгору...

— От-так!.. От-так!.. приказує отаман.

— Се літній сніг пада, — жартує хтось.

— Ні!.. То чорти закурили...

— А я кажу: чи не жидівські то душі полетіли до свого Бога просить нам здоровля...

Всі зареготались... Незабаром піре та пух стало осідати у низ — застигло землю, наче справді білим снігом. — Через вікно чиясь дужа рука пошпурила самовар. Самовар ударив ся об землю, усунув ся одним боком. Хтось зверху зацідив його жійком: самовар задзвенів, сплюснув ся... за самоваром летіли

поламани стільці, горшки, миски, одежа, чоботи... Все те билось, розривалось, топталось ногами.

Швидко у каті нічого не осталось. Од Гальчиного шинку остались одні голі стіни, з висаженими дверима й вікнами...

— Тепер, хлопці, далі! — гукає Грицько, підбігаючи з пудовою гирею в руках.

Хлопець одхилив ся. Пудова гиря з свістом летить у двері... бубух!.. Затріщала дошка, — одчахнула ся... Грицько в середину просажує руку; налапав засов... засов клацнув; Грицько штовхнув двері ногою!.. Двері одкинули ся і ударили ся в стіну, аж глина посипалась... Забрязчали вікна... Залітали горшки, миски, тарілки, ламані стільці... Ось недошита желетка з чорного оксамиту... Ось упав на голову хлопцеві довгополий ластиковий сюртук без одного рукава... Ось летить і вельможна пані — перина... Малі хлопці кидають ся на неї, випускають тельбухи... І знову завихрило піря та пух угору, і знову під хатою немов білий килим розіслано...

Так хлопці оббігали, за приводом Грицька, увесь Подол. Де тільки була жидівська хата, — все в ній тропилось, билось, ламалось... Самі жиди — хто їх зна, де поділись: наче крізь землю провалились!

— Слухай, хлопці! перепочиньмо трохи, — та й у город! — каже Грицько, присідаючи під одну хату на призвбу.

Витяга він з кишені кисет, виймає люльку, витрушує на долоню останній тютюн...

— Шкода, що тут жиди тютюну не продають: треба в город іти.

— В городі, дядьку, панського покуримо...

— О-о! там покуримо!.. там покуримо!.. Там так покуримо, щоб аж чорти чихали... а жиди без-вісти позабігали! Правда, хлопці?

— Правда, дядьку Грицьку! правда!

— А вже ж вони і допекли мені, прокляті!.. сказано: до живих печінок досолили!..

Грицько ударив себе в груди, та й замовк. Люлька чаділа у його в зубах; він, мовчки, смоктав її, спльовував... В одній розхрістаній сорочці, в замазаних штанях, — зсунутою назад високою шапкою, з-під котрої виглядала кругла, мов кавун, голова, — з сивими роскуйданими вусами, — він здавав ся страшним розбишакою — отаманом між молодим товариством парубками... Біля нього лежала пудова гиря, котра ще не гадувала про розбій... Коло його і перед ним — його...

товариство... Хто сидів на присбі і їв ріжки, хто луштив оріхи, — що понабірала в кишені, розбиваючи невеличку жидівську крамничку... Де-хто кутив люльку, присівши на підогнених ногах посеред улиці... Людей позбіралося з усіх боків, з усього Подола... Старе й мале вилізло подивити ся на таку несподівану дивовижу.

Аж ось хтось крикнув: — Грицьку, москалі йдуть!..

— Де? — Грицько підняв ся.

— Он, з гори спускають ся...

На горі справді блищали проти вечірнього сонця гострі пшеники: йшла купка москалів — чоловіка з сорок.

— Ге! треба, хлопці, швидче діло кінчать!..

— А вже ж треба...

— То за мною хлопці! Через Хоменкові огороди, через садок...

Грицько підтюпцем побіг у бокову улицю. На ходу стулив якось два пальці правої руки — і свиснув... Так, мабуть, тільки свистів соловей-розбійник, здалека подаючи звісту, що „руський дух“ пахне! Хлопці бігом поспішали через городи; спотикали ся по грядках, перескакували, де можна, через перелази; де не було — через тини — і манівцями вискочили прямо на базар.

Саме вечоріло. Сонце сідало за хмару червоно-червоно, поставивши три високі стовпи вгору... Всі жидівські лавки були позапірані, — тільки три лавки у панському ряду й торгували. То лавки хрещених купців: Синицина, Тетері й Веретеннікова. На дверях стояли молоді приказчики — покурювали папириси. Сам Тетеря сидів на стільці і розмовляв, розлігшись з „смішним паном“, котрий йому про віщось так розказував, так розказував...

Грицько перше всіх кинув ся у красний ряд.

— Господи, благослови! — сказав він, ужаривши пудовою гирею по замку... Іскри посипались; дужка одскочила; замок упав до долу...

Грицько ногою штовхнув в двері, ускочив у темну лавку, і давай викидати на двір, що не подалось під-руку... Ось летить кусок чорного сукна... Далі полетів кусок синього, червоного... Хлопці хватають червоне сукно, розбігають ся у сторони... Сукно розвертаєть ся все далі та далі... Підбігає третій парубок, виймає складанець з кишені, чіркає те сукно, де попало... Шматок перервали на-двоє... Кожну половину рвуть на шматки... Кожен шматок деруть і вздовж, і впоперек... Ось те саме зробили з доріжкою червоним оксамитом... Он деруть на довгі стьожки голубий оксамит... Малі хлопці прийнялись за хустки: Оце вхопить, пе-

редере на-двое, та й кине од себе геть... А Грицько — одно подає, одно подає!.. — Лавка вичищена до ніточки...

— Рушай далі! — гукає Грицько, вийшовши з дверей.

Хлопці рушили. Знову об замок гупнула пудова гиря; знову замок покотив ся до-долу...

— Поліжай ще ти, хлопче! — порядкує Грицько.

Крайній біля Грицька парубок одчиняє двері, входить у лавку з хутрами... Ось незабаром полетіли з лавки на площу і шиті шуби, і нешиті хутра... Були там скотові, вовчі, ведмежі, лисячі, заячі, білячі, тхорячі... Ось вилітають, як сірі гуси, великі шалки; ось чисто жидівська шапка — рижа, висока: таку тільки рабин носить...

Все те хлопці підхоплюють; рвуть на шматки; топчуть ногами; де-які понадівали хутра вóлосом ввєрх... Он ведмідь танцює козачка; ось-де вовк волочить по землі свою шкуру; там руда лисиця повіхрює на всі боки хвостом... Глум; сміх, регіт... Незабаром і лавка з хутрами — готова!

Ось уже виставили двері у лавці з посудом. На площу шпурляють тарілки, миски, блюда, стакани, чашки, чайники, пляшки, чарки... Тріщить фаянс і фарфор; дзвенить хрупкий хрусталь; дзизчить тонке скло... Все те беть ся, ламаєть ся, товчєть ся — і устєлає площу чєрепками та хрúстом...

Остання у сїм ряді лавка — бляшана. Полетіли самовари, мідні тази, бляшані ванни, лампи, ліхтарі, друшлякї, всяка кухонна посуда — сковороди, вахляницї, довгі залізнї листи, чугунні золінникї, великі й малі казанї... Готова!

— А тепер, хлопці, — у бакалійний ряд! — гукає Грицько.

Він попереду... В одній руці у його великий мідний таз, у другій — пудова гиря. Піднявши таз над головою, він раз-по-раз бе у його гирею: таз дзвенить, стогне, гуде... Поруч з ним іде парубоцький отаман, настромивши на високий рогац ту рижу лисичу шапку, що тільки рабин носить... Коло них цілий гурт парубків та хлопців з сковородами й тазами у руках, — пристукують, приграють... Деся хтось і гармонію видрав — рипить вона на весь базар, — хоче перекричать мідні тази, чугунні сковороди... А попереду всіх ведмедик, вовк і лисиця козачка витанцювуют... Сказано: мов та пiana перезвá ганяє по городу... А за нею людей — аж землі важко! Не тільки прості, — повиходили пани й панї з панночками, — подивитись хоч раз на віку на те диво...

Дійшли до бакалійного ряду... Грицько і тут поблагословив замка гирею; ногою одіпхнув двері... Ось серед людей упала діжка з крупою — всі так і розскачались... Хтось підняв діжку у-гору, кинув з розмаху об землю, — діжка тріснула, обручі одскачили, крупа розсипалась... Мала дівтора розвертає її ногами, мов на печі у просї граєть ся. Ось луснула й друга діжка, грузько упавши коло першої. Розсипалось з неї крупічате борошно — і його розстилає малеча босими ногами... Ось полетіли жестянки з конфетами; великі голови сахару... Ось колотий сахар кусками, наче градом, устилає місце перед лавкою. Далі летять пачки чаю, свічок... і все те зверху приливає гірка олія, мішаючись з солодким медом...

— Москалі йдуть! — гукнув хтось.

Люде оглянулись, — та в-ростіч!

— На сьогодні, братця, буде! — каже ухорканий Грицько, добігаючи до своєї кузні.

— Буде... буде, — бо щоб ще москаль не спіймав: живцем не випустить, одказують подільські парубкі.

— А тепер — по домам, братця!.. Та щоб мені — ні чечирк! — порядкує Грицько.

Швидко всі люде порозходились до-дому і розказували ще довго одно одному — хто робив що, або бачив.

Опівночі з двору „законника“ виходив цілий кагал жидів та жидівок з жидинятами: там вони переховувались од свого великого нещастя... По жидівських хатах заблищало світло — і вже не потухало до світа. В городі стало глухо, тихо... — ні пісні, ні одгомбну... тільки на базарі собаки гризлись та валували...

На ранок „Подол“ прокинув ся ще зарані: мов вчорашнього дня й не було! Кожен приймавсь за свою що-денну роботу, і робив її, мовчки. Базару зовсім не було: нікому ні продавати, ні купувати... Тільки одні різницькі лавки й торгували. Жидівки ходили по дворах, — та стиха голосили. Жиди, по-під лавками, на руїнах, збирали що заціліло — і зносили назад у свої лавкі... Вид у них був вельми сумний, зажурений; очі горіли якимсь незвичайним огнем... Ними, здавалось, світилось якесь нелюдське терпінне синів грізного Єгови, і разом визвірялась хижа помста...

Поліція ходила по всьому Подолу і роспитувала: хто вчора ходив жидів бити? — Ніхто нікуди не ходив: всяк сидів дома!

— Скажіть! хто хоч вас піддрочував? — питає околочний.

— Нікому нас піддрочувати, — бо ми там не були!

— Та брешете! А хто ж то порозбивав лавкі та шинкі?.. Не духи ж святі з неба!..

— А Господь його знає... Ми не знаємо: дома сиділи цілий вечір...

— То, може, чули хто розказував?

— Нічого не чули... не знаєм!

Таке скоїлось у Голопятому на Юрія — прийшлося як-раз у неділю перед Вшестем... У Красноярці Вознесенська церков: се б то у четвер там і храм. Грицько Коваль ще з Великодня не був дома. От він, на другий день після голопяцького „погрому“, зібрався ранком, та й пішов до себе в село — разом з жінкою та з Уляною побачитись, і на храму дома побути.

— Що там у вас чутно? — розпитують його красноярці.

— А що... вчора й наших поколошмачили!

— Та дійшла вже й до нас чутка.. Кажуть, либонь і в Ромні..

— Кажуть, що дали й там перцю... А ваш Лейба не сподіваєть ся?

— Чого йому сподіватись?.. У нас народ — плохій..

— Та видно... Нема дурнішого народу за красноярців..

— Ти нас, Грицьку, завжди лаеш, — Господь з тобою!

На храм у Красноярку зіхалось дуже багато людей, з околиць. Сказано: як на ярмарок. То таки що на храм, то на храм, більше — на красноярські млини: тому треба борошна змолоти, тому продати те, другому — друге... Коло млинів возів стояло, наче добра чумацька валка. Лейба не вспівав роцитуватись за те, що купував. Сурка у шинку насилу поспівала горілку наливати.

У невеличку красноярську церковцю, де правив тепер службу не один отець Федот, а цілим собором — він, благочинний, та отець Мефод з Яресьок, — найшло стільки людей, що й голки не просунути. На цвинтарі стояло дуже багато, без шапок чоловіків, молодих молодичь. Парубки й дівчата примостились у холодку під розкішною старою липою, що роскинула гілля, наче намет, і заховувала од сонця... День випав дуже гарячий: ще зранку так парило! Небо чисте, ясне — ні хмарочки. Вітер — ні дихне, ні помайне листом...

Одслухавши одправу, пішли люде до дому і до себе гостей запрохували. Там вони добре пообідали й випили. — Після обі-

ду старші поштувались вареною, підсоложували нею тиху розмову... Молодіж з діворою гуртом пішла на млини — дивитись з греблі на воду, що вже починала потроху спадати. Малі хлопці брали з греблі камінці — мірялись, хто дальше докине. Камінці то ближче, то дальше б'улькали в воду, визначали широкі круги по річці, котрі доки розходилась, поки зовсім зникали. На хлопця забавку вийшли подивитись на греблю й жидинята. Вони хотіли і собі пристать до хлопців, камінці кидати. Хлопці їх одігнали. Лейбин Лейзор одбіг до млина, — та й пошпурив камінюкою у гурт хлопців, а сам у млин та й заховавсь.

Не вспів він вскочить у млин, як з хлопячого гурту полетіло у вікна кам'янів з двадцять. Вікна забрязчали, побились... Лейба прожогом вискочив з млина, ухопив крайнього хлопця за вухо... Той піснув, скрикнув... Лейба пикорнув його сторчака... Камінці полетіли й на Лейбу — один піймав у груди, другий збив картуз з голови... Лейба окрутнув ся, — та прожогом з гвалтом у млин — і двері зачинив на засов.

Коло шинку зібрались парубки. Грицько сидів уже випивши, під призбою, все те бачив... Як почув він, що скрикнув хлопець — наче хто його ножем шпортонув. Він несамовито кинув ся у низ до млина, на бігу ховаючи люльку, і на все горло гукав на парубків:

— Хлопці! Хлопці! Сюди! Невіри над нашими дітьми знуцають ся, а ви очі лупите?! Сюди! За мною!

Парубки кинулись за Грицьком. У млинові вікна полетіло груддя, цурпалля, камінці, — ні одного цілого вікна не осталось! Десь узялась і сокира. Грицько поліз з нею на лотоки, став колеса рубати... Колеса спершу крутились, а він їх зо всього розмаху рубав. Незабаром ободів не було, — тільки одні спиці... Він прийняв ся й за них... Млини стали: хтось з середини припинив їх.

— Дядьку Грицьку! А що за те буде? — питав хтось.

— Жид тебе поцілує... — гукнув Грицько.

Всі зареготались.

Грицько виліз з лотоків, — та до хлопців:

— Братця!.. Не вже ви од всього хрещеного миру одстанете? Другі своїх викурюють, а ви б то й ні?.. До шинку! За мною!..

Грицько, як вихор, помчав ся до шинку. За ним ледве поспівала велика юрба парубків, хлопців і хлопчиків. Люде повиходили на крик з шинку — подивитись, що то буде. Грицько підскачов під одно вікно, — брязь!.. До другого, — дзень!.. До третього, — з ряминою висадив... Через лїтку вскочив у хату.

— Сурко!.. горілки!.. — гукнув на весь шинок.

Сурки не було ні чутки, ні вістки. З-за стойки виглядала наймичка Гапка.

— Де, Гапко, Сурка?

— Не знаю... Кудись утікла, — каже Гапка, з усмішкою.

— Ну, чорт її бери!.. Наливай, голубочко, ти, — та почастуй з своїх рук добрих молодців!

Гапка взяла осьмушку, стала наливать.

— Солодка, хлопці, з Гапчиних рук!.. — підхвалює Грицько, перекинувши підряд дві осьмушки: — одна за одною.

Хлопці підходили, випивали — і одходили.

Поки одні здоровкалися з Гапкою, та пробували, чи солодка, чи ні, горілка з її рук, — другі за приводом Грицька, правились коло хазяйства. Полетіли в вікна миски, ложки, тарілки, самовар, поламані стільці, порубаний на малі шматки стіл... Швидко хата, де був шинок, стала порожня.

— А тепер, хлопці, рупав до Лейби в гості! — каже Грицько, напрямившись через сіни на другу половину.

— Ходім.

Забрязчали й тут побиті вікна; застрибали через них парубки з-надвору; затріщало, задзвеніло в хаті; полетів з неї всякий поламаний, понівечений крам. Грицько кинувся сам до постелі.

Одною рукою тягне подушку; другою її роздирає; кида на землю, топче ногами... Малі хлопці вхопили з колиски дитячий пуховичок, винесли на двір, — розпустили пух вгору... Грицько, пороскидавши подушки, — тягне з кровати перину. Перина лежить — важка, наче не хоче подаватись.

— Оце, братіку перина!.. Немов грішми начинена, — каже він, сіпнувши перину обома руками.

Перина впала до-долу; а з голих дощок кроваті прожогом схоплюєть ся, схована під периною, Сурка...

— Сурка!! — разом скрикнули всі, хто був у хаті — і зарготались.

— Чого ти під бебехи забралась? — пита Грицько.

— Ще б, к бісовій матері, задушилась!..

Сурка так перелякалась — поблідла, всім тілом тремтить, слова не вимовить!

— Не лякайся, Сурко! Не бійсь! Ми тебе не зайmemo... а де Лейба?

— Ой, вей-вей!.. — заголосила Сурка.

— Ти не знаєш?.. Ну, тай не знай!.. Иди собі з хати: ми тут і сами попораємо ся.

Сурка знову простогнала: — „Ой, вей-вей!“; заламала руки і вийшла з хати.

Незабаром і ся хата так само очистилась...

— А тепер, хлопці, до Гершка та до Шльомки... щоб не обіжались! — гукнув Грицько і несамовито кинув ся у низ через греблю.

Що робилось в Лейбиній хаті, — те саме і в Шльомчиній, і в Гершковій...

Гам, крик, регіт стояв на все село. І все воно, од мала до велика, вилізло з хат подивитись, як „жидів бють“. Тут же, між чоловіками, стояв і староста, здалека, мовчки, поглядаючи. Вийшла навіть з хазайської хати і Хвеська з Уляною, сіли рядом на призвбі, та й дивились у ту, куди тепер бігли парубки...

Прийшлось їм вертатись на млини по біля Грицькової хати. Вся вона була ще у воді. Підмочена зверху на чверть призвба показувала, як вода спала... Грицько глянув, та й одвернув ся — побіг швидче до млинів. А се зразу як крикне:

— Хлопці! А ну, ще греблю!.. на греблю!.. Хай бісів парх знає, де наше добро гїне...

Ось він уже й на греблі. В дужих руках загукала сокира, рубаючи на містку перила... Десь і вили взялись. Високий парубок стоїть посеред греблі, настромлює на вила оберемки хващини і вперєє у річку, як снопи. Коло його пораяють ся другі: розгрібають кілками гній, солому — кидають у річку... Зняли вони не один шар хващини, от-от вода через греблю поллеть ся!.. Ось зараз і прірва води хлинула з неї... прорвалась... і понесла за собою гній, солому, оберемки лозї та ліщини. Тут же таки й недалеко вже друга прірва готова... Пливе через неї велике й мале цурпалля, гній з перегнившою соломою, пісок та глина. Вода шумує, реве, пінить — і несе за собою геть Лейбине добро...

Крик та гук, регіт та жарти, стоять по-над річкою. А ввечері — повитягали у Лейби з комори шаплика од пашні та од борошна, з погребя бочки й бочонка од горілки, діжки од молока та масла, — позкладали на повозку, — повезли самотужки до млинів, — та й пустили у-плинь за водою...

Село, наморившись, уже лягало спати, як гурт погрбмщиків, вертаючись до-дому, не через греблю, а кругом, мимо церкви, на сто голосів вигукував:

„Ой бре, море, бре —
 Сип, шинкарко, ще!
 Та есть у мене та рідная мати —
 Викупить мене...“

Що то вони: згадували про давне, чи міркували про будуще?..

Через тиждень після того, „смішний пан“, тинаючись з нудьги по городу, зайшов перед вечером в тюрму. На дворі, після гулянки робили арестантам перекличку. „Смішний пан“ дивував ся: чого се їх так побільшало? Переклікавши, пропустили по два в ряд у тисний коридор, щоб на ніч позамикати в камери... „Законник“ все стояв оддалеки — і скося поглядав на невольників. Аж ось підходить швидко до крайнього.

- І ти тут, Грицьку?
- А тут...
- За віщо?
- За жидівські перини..
- Хіба що?.. Може, й у вас?..
- Та було трохи для закону!
- Погано, Грицьку! Закон за се по голові не поглядить...
- Ех, пане-пане! Хто нас і коли по голові гладив?.. Прощайте!

ПЕТРО ЗАЛОЗНИЙ.

Н і.

Не кажи, що ти не любиш,
 Не роби мені жалю...
 Одури мене тим словом —
 Чарівним твоім „люблю“...
 — Люблю!

Перед маревом кохання
 Я складу нові пісні
 І не знатиму ніколи
 Чи то правда, чи то ні...
 — ні... ні... ні!..

Микола Вороний.

Невелика родина українських поетів має святкувати ювілей одного з видатних представників нашої лірики — Миколи Вороного. Вже двадцять п'ять літ бренить його натхненна ліра, і за такий час можна дати певну оцінку його талантові і його напрямку в письменстві, і громадянство може сказати йому щире спасибі. В великій праці утворення красивих словесних форм української поетичної мови—обдарувавши нас коштовними віршами, Вороний вніс нові скарби в рідну поезію; вніс новий настрій і свою оригінальну течію. Вихований за-кордоном, захоплений новими напрямками європейської поезії кінця XIX і початку XX віку, він увесь час держався сих свіжих шляхів в шуканні краси. Змагання до краси, до нових естетичних ідеалів — характерна риса усього життя Миколи Вороного, відрізняє його серед усіх інших наших поетів.

Вже в дуже молодих роках він переніс переслідування російського уряду, сидів в тюрмі, кілька літ носив за собою тягар урядового догляду, що складався із таких різноманітних переслідувань, які втручалися в особисте життя молодого поета і ставили перешкоди усяким його намірам. До сього ще треба завважити тяжкі родинні обставини, в яких довгий час перебував Вороний. Сі умови його життя не могли сприяти його поетичній діяльності. Вороний написав небагато, але і те, що ми маємо, свідчить про його високий талант і розуміння поезії, краси поетичних творів.

Першим надрукованим твором його є вірш, присвячений Л. М. Старицькій-Черняхівській. Ми знаходимо його в збірнику віршів надрукованих в 1912 р., але де-котрих віршів з тієї ж доби не знаходимо ні в збірнику ані в уривках творів Вороного, поданих в „Українській Музі“, мабуть строга самокритика автора занадто суворо осудила їх; се шкода, бо завше цікаво оглядати творчість поета від початку до кінця і бачити, які широкі шаблі вона переходила. Далі ми бачимо вірші Вороного по різних часописах і місячниках і тільки в 1912 р. виходить збірник творів — „Ліричні поезії“ і слідом за ним в 1913 р. виходить маленьке видання „В сляві мрій“. Се останнє найкраще виявляє красу і силу таланту Вороного. Він чудово володіє формою сти-ха, його ритм завше музичний, а по змісту се і є та чиста поезія, яка заносить нас в країну мрій, захоплює нас настроєм постійних змагань до краси.

Візьмемо мадриґали-„Фата Моргана“—і ми справді наче йдемо разом з поетом в країну чудових мрій:

Люба панно, дайте руку...
Перед нами царство мрій,
Царство соняшних надій
Фарб, і образів і згуку.

Покидаючи вбогу сумну землю, поет звертаєть ся до неба високого, до зір, споконвіку чистих і ясних і в своїх поезіях „Ad astra“ досягає найбільшої сили почуття і краси форми. В де-які свої останні вірші Вороний вкладає і чимало філософського свого світогляду, виявляє психічний настрій своїх думок:

Ворожі сили
Життя земного
Не загасили сяйва мрій,
Не загасили
Чуття святого
В душі закоханій мойй.

Один з критиків творчости Вороного досить правдиво каже: Вороний, поет ясної краси, прозорої як вода лісових озер. Ні багатство прекрасних символів, ні витончена грація його блискучого віршу, ні артистичне сполучення слів, що часом згучить як справжня музика, — сливе ніколи не затемнюють зміст його поезії. Щоб зднати се все в один повний акорд, треба бути не аби яким майстром.

Крім красивих мрій і далеких змагань да найвищої краси Вороний дає цілу низку чудових малюнків природи, правда в символічному їх утворенні але повних краси і настрою, як напр., „Осовори“, „На озері“, „Дві хмарки“, „Море“, „Музика неба“ і др. Дуже гарно передають настрій такі перлинки поетичного слова як „Хмари“, „Хмари-Сестри“, „Nocturno“ і др.

Поет, який шукає чистої краси, який живе змаганнями до високих ідеалів — Вороний не міг багато спиняти ся на темах громадського життя, на темах патріотичних — бо там на землі „дзвенять кайдани“, там люде сварять ся і дурять один одного, -- Вороному тяжко, що від контакту з рідною землею, він не знаходить нових сил а може тільки плакати і сей сум виявлено в чудових віршах, пройнятих ширим почуттем.

Краю, мій рідний занедбаний краю,
Де ж те сподіване щастя твоє ?
Краєть ся серце від болю, одчаю
Як тільки долю твою нагадаю
Горе мое!

Люду мій бідний, окрадений люду!
 Що у твоїх я побачив очах,
 То вже й довіку свого не забуду
 Де б я не був, всюди бачити буду
 Голод і жах!

В короткій побіжній замітці не можна одмітити усіх настроїв співця краси, чулого до усякого страждання, до усього, що зневажає високу постать людини. В творах Вороного маємо тее чисте джерело постичної краси, яка справді дає нам мистецьку втіху в часи тяжкого земного руйнування заповітів правди і краси. Поет нагадує нам, що не землею обмежують ся усі наші змагання — є ще високо над нами неосяжна блакить неба, є сяйво зірок, є високі ідеали, які не дають нам жити єдиним клопотом землі, а кличуть весь час свого життя шукати краси — вищого ідеалу.

Кінчаючи огляд ліричної творчости Вороного, не можна не згадати ще його захоплення театром. Вже з молодих років життя він приймає участь в різних трупах наших: Кропивницького, Саксаганського, Садовського і др. Стрічаємо його як режисера театру „Бесіди“ в Галичині і оце торік як режисера-директора „Національного Театру“ в Києві, знаємо його як педагога в театральній школі Г. Матковського. Для Вороного театральне слово було тим найвищим щаблем словесної творчости, до якої треба ставити ся з великою увагою і безупинно працювати над його розвитком. Воропний, як театральний ідеолог гарно розумієть ся в призначенню театру і його краси і його книжка про театр може бути настольною для кожного артиста.

Радіємо думкою, що близький ювілей Вороного викличе в нього найкращий настрій і поет обдарує нас ще великою кількістю своїх чарівних творів.

М. РУДНИЦЬКИЙ.

З циклю „Присвяти“.

* *
 *

І що-ж, що Ваше серце нічим не пробудне!
 І що-ж, що я йому як власному, не вірив,
 без дров, наївно, в хаті ждав на май у грудні,
 хоча не вибирав ся в країну факірів?!

І я, як Ви, не люблю ніяких трагедій.
 Полишимось знайомі. Здержу навіть подив,
 Що Ви така холодна, неприступна леді
 і я, мов ученик, якого прут злагодив.

Житте — не квітка. Знаю. Душа — не метелик.
І найсильніші дуби ломить одна буря.
Глузуйте з своїх ненайдених Америк
і з мене, що шукаю уст та ніг Меркурія!

Ви, ох, в таких літах, що віршових освідчин
не прийняли б ніяк... А втім: я Ваш товариш...
Ваш досвід поруч мого, так сказати: тітчин,
і кожна з струн скрегітне в який тон удариш!

Тому числити буду кожніське, маленьке
слівце, щоб не злякати Вас небачним скоком...
Ви-ж, прошу, на мої зелені витребеньки
глядіть (як усі старші) пів-вибачним оком.

І вибачте, що заки ми себе ще знаєм
і заки доля чуб мені перетеребить
я біля вікон Ваших плистиму трамваєм
у вірі, що тоді він — Льогенґрінів лебідь.

* *
*

Я — легкодушний! о, на прочуд Ви вгадали!
Шукати з Вами стріч, щоби вести розмову
про метафізичні ідеї й ідеали,
на кожний запит мати відповідь готову,
іронією вбивати зворушення щирі,
не вірити своїй, чужій, ні Вашій вірі
в їх зміст... о, се може лишень легкодушний!

Казати Вам про тихих небезпек принади
злету думок в царство як від нас далекі:
небо, дух та тіло свобідної Гелляди,
інколи зітхнути, чому ми ах! не Греки,
щоб вірили в плятонський світ неповорушний
відвічних правд.. і звати філософа — дурнем,
коли всміхнутись хоче поглядом безжурним
серцю — о, се може лишень легкодушний!

Знайомити Вас пильно з совою Мінерви,
щоб знали як преясним зір буває нічу,
нараяти теорії в зараду на нерви
й впевняти, що світогляд справжній — як *capriccio*
зміняє безупину світ річей бездушний
в мінливу низку хвиль... та ждати, заки вловить
жіночий дух в теоріях найніжнішу сповідь,
о, так! се може справді хіба легкодушний!

За водою.

Третя частина трильогії

„Мандрівниця“ *).

XIX

— Що робити?! Смішні люде... Господи, праці повно навкруги... української праці... Ось скільки журналів тут... росте культура, процуйте, пишть... як вже *слово* своєю зброєю вважаєте... — роздратовано говорить Павло, ходячи з кутка в куток.

Кімната наче та сама, що й до літа була: ті самі малюнки, книги, той самий стіл і софа, як і ранійше стояли, так само висять плахти і рушники, як ранійше. І не помітно зовсім, що се инакша кімната — не лишала Ганнуса за собою помешкання і тепер, приїхавши, мусіла нове шукати.

— Що ж ми всі в літераторів перетворимось чи що? — знервовано кидає засмалений почорнілий Остап. — А хто же читати нас буде? Я тебе, а ти мене. Тай швець — знай своє шитво.

— Не боги глеки ліплять... І тепер ся праця, культурна праця саме на часі. Та се ж і є саме ваша праця. Пиши про холеру, про хмари, про садівництво, аби по українськи. — Невідомо, чи серіозно він радить, чи іронічно жартує. — Пиши! В строми перо в чорнило і пиши. Вогненний смолоскип згас...

— Згас... — задумано повторив Остап.

— Але він знов запалає! — раптом вигукнув Павло. — І ви повинні ґрунт йому підготовляти, а не займати ся українофільским плетевом, чуєте?! Взагалі треба б відріжнати українців від українофілів. Українофіли далі редакцій, клубів не підуть...

— Та й не можна далі йти, — озвав ся з свого кутка Михайло, — се Павло може вискочити хоч з четвертого поверха в вікно, а взагалі поки треба працювати тихо...

— Мовчи та диш, мовляв... — вставив іронічно Павло.

— Поки треба обміщанювати ся, заховавши ся в шкаралупу культурної, національної праці. А маси де? а де нарід? Ні, ми

*) Перша й друга частина трильогії друкували ся в Л.-Н.-Вістнику за 1913—1914 рік.

повинні тут щось робити, а не дрімати в редакціях „поступово — демократичних газет“! — обурював ся Остап.

— Але ж і ти, Остапе... — похитав головою Павло.

— Так, і я дримаю, правда. Став там на зміну тобі. І ти ж не витримав сонного повітря...

— Я... я — иньше діло; в мене руки не такої хочуть роботи... от камнями б поворухить... потрусити землю... Весь світ перевернути...

І я не можу... Вже шукаю виходу... шукаю...

— І ви ще шукаєте, Остапе? вмішала ся Ганнуся. Вона така мальовнича й принадна була в вимережаній сорочці, червоній корсетці, така заспокоєна й щаслива після спокійного літа з Павлом на хуторі.

— Ще шукаю, уявіть собі. І набридло ж отак манівцями йти!

— Годі б вже шукати. А втомили ся манівцями йти, пливіть за водою... Йй — богу, послухайте, щирий, гарний ви чоловіче, Остапе, пливіть за водою... Тут ні шляху не треба знати, ні погами ворухити не треба: віддати ся хвилі і пливати за водою; всі ми й пливемо собі любесенько за водою, хоч може й не помічаємо сього.

— Песимістка ти, Ганнусю! — сів біля неї і взяв її руку Павло. — Пливемо за водою, коли не світить пам, не палає над нами червоний огонь смолоскопу. Та й то ні, не пливемо за водою і не маємо права, ні. Нащо ж душа в нас? на що життє?

— І ми — „максималісти“ що до свого особистого життє, ми, які хотіли світ перебудувати і зараз всього своїми силами досягти, вже годимо ся на мінімум як в громадському так і в особистому життє, берем те, що нам дають, що дає життє, пливемо за водою...

— Се опортунізм, Ганнусю! — не витерпіла Катря, що з Надею на другому кінці софи сиділа.

— Може й так. Але не безплідними мрійниками ми лишаємо ся, а активними працьовниками.

— Працьовниками в буржуазній сфері.

— Немає иньшої сфери на жаль! — зітхнула Ганнуся.

— Так утворюймо її, коли нема... Ми ідейші пролетарі, утворюймо собі *свою* сферу побуту і культуру.

— Се для нас, інтелігентів „треба приєднати ся — terra incognita, ся побутова пролетарська сфера і злити ся з нею нам неможливо. Нам ближче сфера інтелігентська.

— Себ то буржуазна...

— І течія нас туди несе...

— А побороги ся з нею?

— Попробуйте...

— Все блуканне, все шуканне... — бурмотіла Надя, йдучи з Картею тихою вузьенькою вулицею, білсю від снігу, який що йно вкрив її.

— Що ти кажеш? — перепитала Катря.

— Хіба я що кажу? — здивувала ся Надя. Я думаю...

Так, вона думала. Сиділа мовчки під час розмови у Ганусі і думала і зараз думає. „Куди їй подіти ся? що їй робити? як жити? Се якесь фальшиве становище, інтелігентного пролетаріяту, яке вони зараз з Костем займають „бо тут завжди є на меті перейти в становище буржуазної інтелігенції“. Хіба вона не чекає того часу, коли для Костя відкриє ся науковий шлях і він більше зароблятиме на родину? хіба Кость, сей „пролетар“ як він сам себе називає, не чекає сього також? І взагалі який її громадський світогляд? щоб всім було добре... Се — головне. Як же жити взагалі? Відчуває в собі дві людини: одна — енергійна жінка, що завжди дбатиме про свою родину, виховуватиме дітей і то радїтиме з родонців родинних, то сумуватиме з невдач. Друга ж людина десь в глибині сидить; спостерігає се все суєтне з подивом і усмішкою і дбає тільки про дух, тільки про вічне й прекрасне. Високо піднімаєть ся над життям і не бере, не може брати в ньому участі.

І ніякі успіхи матеріяльні, ніяка енергійна практична діяльність не захопить її цілої істоти, і ся „друга“ людина з глибини душі скаже: се не те, не те... се не справжнє. І се сумуватиме за справжнім.

„Чого ж мені треба?“ — думає Надя. „Чого треба, щоб душа запокоїла ся? Любити ся може з Богданом без перешкод? Все одно, перешкоди не тільки зовнішні, а є й внутрішні. Цілком віддати ся кохання вона не може... не можна ж всю себе в кохання вкладати! Щось иньше повинно бути, куде цілу себе можна віддати! Щось таке муєть бути, щоб наповняло думку і для кохання лишало ся саме серце. Але щоб таке її цілу захопило? Хіба як би могла світ перебудувати... Сі страждання на світі... ст, сі стражданя! Але не треба „охів“ та зітхань...

„Не зітхайте! не складайте безпомічно рук і не бійтесь життя!“ се ще вчора сказала їй вона, сонячна жінка. „Живіть і працюйте! працюйте так як живете: що хвили.

Не ганяйтеся за великими ділами, не шукайте далеко від себе ефемерів, йдіть назустріч тому, що коло вас. В кожній людині, з якою вас поруч ставить життя, старайтеся відшукати людину. Будіть її, придивляйтеся до неї, не одвертайтеся з словами „homo homini lupus“, і знайде втіху душа ваша. Бо треба вміти побачити людину, і не кожному дано се. Не ходіть далеко. Не шукайте людини з ліхтарем в руках по цілм світі. Вона завжди коло вас. Відкрийте очі, душу свою окрийте і знайдете людину“.

Так завжди каже вона, „дитяча бабуся“, з молодими очима і молодою душею.

— Катре, ти думаєш?

— Так, як і ти?

— Про що?

— Про що? про те, як жити на світі і що робити..

— І надумала?

— Надумала.. Власне я ще як приїхала, то вже надумала.

— І мовчиш і не кажеш. Може б і я од тебе набралася розуму...

— Мое тобі не підходить. Я просто кидаю курси, тримаю фельшерські іспити, продаю „маєток“ (мама ж вмерла, ти знаєш) сі всі гроші і всі сили несучу в життя, вірлюся з ним, зароблятиму на насущний, як і всі пролетарі і житиму спільним з ними життям. Тоді мої інтереси будуть сплетені з їх інтересами і слова мої будуть в гармонії з ділом.

— Катре! Катре! Се так надзвичайно і так важко. І дивно, що і Остап щось подібне робить.

— Як подібне?

— Не зовсім подібне, але майже, по суті те саме. Кидає політехніку, каже: „що я, інженіром буду чи що? будувати панам залізницю, машини, й [самому в пани лізти?“ Хоче витримати іспити на технічних курсах, щоб техніком бути, і жити, вступивши десь на завод, одним життям з тими, з ким і за кого думка його...

— Се дивно! — збентежено мовила Катря. Але швидко опам'яталася й спитала:

— Ну правда не підходить тобі мое?

— Правда.. Отсе й я думала: як же жити і де шляхи мого життя?

— Твій шлях — йти за життям, дивитися на нього і співати...

— Себ то просто пливати за водою...

— Йти ланами, лісами, рікою пливати... піднімати ся на гори і спускати ся в яри... Словом — рух, рух...

— Так, без змісту, без мети, як хмари в воздушнім просторі? Сумно запитала Надя.

— І відкликати ся на житте і співати про нього... І не всім се дано...

— Так, се дійсно, ти, мабуть вгадала, Катре, що тягне мене йти за життем, йти ріжними пляхами і ланами, лісами, рікою пливати... піднімати ся на гори й спускати ся в яри... Рухати ся... Дивити ся на все. Але самій брати участь в життю — страшно мені. Боюсь, що багато від нього хочу... що маю, тим не задовольняюсь, все чогось иньшого хочу. Боюсь, що дуже мене захопить сей вічний рух вперед, шуканне чогось нового. І от я зупиняю ся, не беру участи в житті, а дивлю ся на нього з боку, дивлю ся як другі в ньому киплять.

І хочеть ся мені бути сильною, самітнього, самостійною і стояти по-над життем... Не дати йому над собою сили... не дати себе втягнути в його бурхливі хвилі. Ну, словом, Катре, *жити* з усіма разом я не можу. Живу самотою і лише відкликаю ся на житте, можу лише співати про нього...

— І не всім се дано, повторяю... — одповіла задумано Катря.

— Що ж? значить, її доля ніколи нічим на задовольняти ся і все чогось шукати?

Дивить ся Надя на рядки коректури, а в голові ще думки ріжні снують.

Раптом вдивляеть ся в газету. Що се? се якась плутанина... се неможливо... „в середу відбудеть ся лекція письменника Богдана Лісового...“ де ж се? се там певне, в тім місці де він живе... Ні, ні, тут... він приїде...

„Він приїде“... Надя одкинула ся на спинку стільця й закрила очі руками. „Се треба обмірковувати... вони ж умовились не шукати побачень і краще навіть не бачити ся... На що розятрювати свіжі рани? На що ловити соняшні хвилі і потім лишати ся в ще більшій темряві?!

А серце радісно стукотіло:

— Він приїде... він Богдан приїде.

XX

Рано прийшла сьогодні Надя по Віру. Ще не кінчили заняття діти. Та се нічого, почекає. Любить сидіти в сій маленькій, першій кімнаті і чути з другої кімнати дзвінки голосочки,

сміх сріблястий. А сьогодні без перерви оживленне, сміх... Ах, сьогодні ж „бабусин день“, з радістю згадала Надя і мав дитина всміхнула ся...

„Бабусин“... Хіба се „бабуся“ та, що там, в тій кімнаті таке оживленне здійсмає, таку щирю радість викликає!? А в иньші дні, коли з дітьми чужа молода панна, там зовсім не так радісно, не так оживленно... Нема життя тоді, ні. І тільки „бабуся“, „молода бабуся“ приносить його з собою...

Раптом тихо. Чути її голос, удано — грубий:

„Кізонько моя мила, кізонько моя люба, чи ти пила, чи ти їла?“

Сміх срібний мов бризки пінистого струмка покриває грубий голос діда з казки.

І чути тонесенький голос кози:

„Я коза-дереза, пів-бока луплена... тупу тупу ногами“...

— Ах! — всі в один голос верещать сміючись діти. Мабуть яскраво уявляють ся, як коза ногами тупотить...

„Заколю тебе рогами“...

Вереск, сміх побільшують ся. Надя не витримує і заглядає в двері.

На стіні висить великий малюнок: коза, дід, баба. На килимі перед малюнком діти й Віра між ними. І серед дітей вона, ся сосяшна людина, яка всюди з собою життє і рух і запал несе.

— Ось і мама, наша мама, вже одна люба мама зявила ся! — встала жінка і простягла Наді обидві руки. І тремтючи з радости в душі, але внутрішнє стримаго витаєть ся з нею „дика“ Надя.

— Се моя мама... — підбігає до Наді Віра і схоплює її за сукно.

— Твоя? — схилила ся над оживленою дівчинкою сивоволоса жінка з променястими молодими очами. — Твоя? А чого ж се у такої веселої пустотливої дівчинки така сумна мама? А у нас, люба мамо, туг весело; подивіть ся на нас!

— Я, власне, почула і не втерпіла, щоб не заглянути.

— Сідайте ж у нас... а ми незабаром скінчимо. — Ну, дітки, малюйте ж свою козу. Так... — обходила вона дітей. — Як добре... Чудово!..

— А в мене, а в мене?

— А в мене не виходить... — малий хлопчик мало не плачучи простягає папер.

— Як не виходить? У нас виїде, все виїде на світї, як ми не складатимем ручок, як захочемо зробити, як віритимемо в се! Дай, любий! Ось так..

Бере руку хлопчика, направляє. — Ні, ні! у нас мусить вийти... і виїде. От бач... Як чудово... І уже у всіх готово! Ну, одягайтесь, любі! там мами звонять, няні дзвонять, хочуть вас до-дому забрати..

Любов, милуванне, голубленне в погляді, в голосі...

— Бабусю, бувай здорова! До побачення, бабусю!

— Ідїть здорові, мої любі... Всього доброго, любя сумна мамо, — цілує вона Надю. — Ви проясніть ся й приходьте до нас. Як то можна такій молодій мамі хмарки на чолі мати?

— Коли в життю все хмарно... — прошептала Надя.

— Не все, моя любя... і сонце є, а сила його така животворча й могутня, що й нам дає змогу і серед хмар усміхати ся.

Молоді, ясні очі дивлять ся так привітно на Надю.

— Всього доброго! І неодмінно приходьте до нас, в наше дитяче коло... не будьте все самі з собою..

Приїде Надя, приїде... як до сонця тягнеть ся душа її до сеї жінки, яка після важких переживань довгого шляху життя зберегла палку, ясну душу і такими молодими ясними очами дивить ся на світ...

Втомлено закривши очі сидить Надя на софі в коректорській. За кілька хвиль принесуть дальшу коректу, а поки що сидить в задумі чи може мріє...

Яке дивне житте почало ся останніми часами. Наче прокидаєть ся до життя Надя, йде йому назустріч, забуваючи, що вона „дика“ й самотна. Сама йде і Віру веде і не думає, що воно вже так безвихідно важке, се житте. І се з нею зробила таке соняшна душа *одної* людини. І єсть же, єсть *люде* на світї... і мов зірки сяють їх душі.

Так, є люде на світї... але вона самотна до віку. Самітна — без кохання.

Розкрила очі... наче щось стукнуло.

— Хто се? звідки?

На порозі знайома, любя, юнацька постать. Веміхають ся їй очі сіро-сині. Чи се сон, чи се мрія?

— Ти, ти, Богдане!

Надя кидаєть ся до нього, простягаючи руки, які він по-можно одну по одній цілує. Обнімає її, пригортає ніжно... ховає

голову на його плечі і завмирає в солодкому забуттю, мов приголублена матерю дитина.

Радісно, спокійно, ясно, затишно... десть наче тиха музика навколо... наче тихий спів в душі...

— Кохана... кохана...

Раптом Надя увільняєть ся з обіймів Богдана, бере йому шапку з рук, кладе на софу і його туди ж садить: — сиди і чекай! А сама метушиться по хаті:

— Зараз принесуть решту коректи, дочитаю і підєм... А як ти сюди трапив?

— Серце привело... Бач, рідна, був я у Остапа просто з поїзда; і він порадив сюди зайти, як хочу конче нині тебе бачити. Я хотів і зайшов...

— Таки сьогодні хотів? Ну, чекай, ось коректа. — І Надя сіла до столу.

Не зводив очей з неї Богдан. Та сама вона, про яку мріяв весь час, пориваючи ся сюди, ідучи вже сюди. Тоненька, прутка, чутлива, сумна, з придушеним огнем в грудях і така безкопечна рідна, мила, близька. Ось схилила ся над газетою схилена їй гладко-зачесана голівка з короною кіс, низько зашпилених над тоненькою шиєю. Така люба, скромна, принадна голівка.

Не витримав Богдан. Підійшов і тихенько поцілував їй руку. Одвела очі од роботи і зупинила на ньому радісний погляд.

— Зараз, любий, зараз! — І він знов сів в куточок, на софу і мовчки дивив ся на неї.

„Приїхав, бо не міг не приїхати.. Не міг не побачити тебе, кохана“.

Так дивив ся на неї і непомітно плили хвилини.

— Вже скінчено, — поклала олівець Надя, одсунула шпальти і позвонила. Віддала хлопцеві коректу. Потім швидко одягнувшись вийшла з Богданом на вулицю.

На брудну, ще мокру землю падали блискучі, сріблясті сніжинки, вкриваючи землю білим свіжим покровом. І забувало ся, що вдень тут було вохко, мокро, брудно, забувало ся, що калюжі брудної води стояли на дорозі. Біло, чисто, свіжо й морозно. Білі блискучі, сріблясті сніжинки оновлення й заспокоєння на землю з неба несуть. Ще недавно чорні, сумом оповиті дерева, стають такими величними, прекрасними в своїм пишнім, сніговім одягу.

— Надю, Надієчко, — шепче Богдан. — Не гніваєш ся, що приїхав? Не міг витримати, не міг не побачити тебе, кохана...

Музика мьльодійна, чарівна, його голос... „Чи гнїваєть ся вона? Нема де гнїву взяти. Легко їй, ясно, спокійно. Так легко й радісно йти спіраючись на руку коханого... можна на хвилинку очі заплющити, можна забути за весь тягар життя. *Vin* іде поруч з нею...

Блискучі, сріблясті сніжинки тихо падають на землю, вкриваючи її чистим, свіжим покровом. І забуваєть ся, що ще недавно тут було вохко, мокро, брудно.

XXI.

Червоні пів-сутінки в маленькій кімнаті і нікого більше, опріч їх двох — Богдана й Наді. І з ними, тільки музики згуки.

Ллють ся вони з тої кімнати великої, ярко освітленої, переповненої натовпом.

Се давня, укохана мрія обох сидіти отак у двох, поруч і слухати музики — своєї української музики в своїй українській обстанові.

Вони ж в самому серці рідної землі, в *своїй* хаті, яка напоена рідним повітрем: портрети діячів, рушники, плахти, малюнки, мова...

— Моя ти мрія, — шепче Богдан схиляючись до Наді.

— Мій коханий... ледве чутно одповідає вона. І згадало ся їй як учора в театрі з Богданом була, оксамитовий, пестливий голос молодого вродливого козака на сцені чарував, зворушував: „Як би ти знала, яка ти хороша... як би ти знала, яка ти хороша... Руку дай... дай твою рученьку...“

А голос молодой жінки артистки тремтить: „Сором... гріх...“

Сором... гріх... — думає Надя. — Старі слова, умовність... а проте справді се таке, чого не слід робити. І їй з Богданом краще б не бачити ся...

— Надю, не сумуй... — ніжно шепче любий голос, — я біля тебе.

Соромливо всміхаєть ся Надя Богданові. Він — біля неї, завжди самітною... наче в якімсь чарівнім світі вона.

Меланхолійна, ніжна мьльодія згуків доносить ся з залі. Мов спогади минулого пливуть згуки журливі... як би вернути юність, може збуло ся б те, про що мрієть ся тепер... Се могло б бути, могло б... ридають зтиха згуки, — але се лиш прекрасна мрія і вона недосяжна в небі літає...

Замовкла музика. Тихо.

— Надю, Надю! — ніжно стискає тонкими пальцями її руку Богдан. — Кохаю.

Очі сіро-сині, глибокі промовляють більше, ніж уста.

Раптом шум, галас, яскраве світло навколо їх. З залі сунеться потік людей освіжити ся під час перерви.

Богдан і Надя не помічають нічого. Повні собою, вони тихо сидять, бачучи тільки себе, мов обведені зачарованим колом.

Але їх помітили.

— Вони собі тут миле *tê-tê* а *tê-tê* зробили, а ми шукаємо їх! — Ганнуся завязана червоною хусткою, в артистично вишитій сорочці, оксамитовий корсетці пишна й принадна, мов квітка, наблизилася до Наді й Богдана. За нею Павло в чумарці, з розкішно вишитим ковніром сорочки, задуманий і мальовничий.

Надя почервоніла; Богдан встав і дуже чемно привитав ся.

— І де се ви ховаєтесь? — провадила Ганнуся. — Приїхав, прочитав лекцію і зник. Всі знають, що приїхав Богдан Лісовий, а де він, ніхто не бачить...

— Що ж я виставити себе повинен може тут в клубній салі? — пожартував Богдан.

— Ні, ви таки заходьте, — взяв його за руку Павло. — Ось на новий рік вас чекатимем...

— Дякую. Що се бачу і Остап тут? — здивував ся Богдан. — Драстуй, друже! А я думав до такої буржуазної інституції ти не вчаєш.

— Та отсе вперше...

— І Катря тут... — озвала ся Надя.

— Словом, зібрали ся всі бурлаки до одної хати, — весело почала Ганнуся; та глянула на Павла і посмутнішала. Хмарою оновите чоло його знов, тою хмарою, що останній час нерозлучна з ним. Тоді він щось думає і мовчить.

— А таки всі бурлаки, бо ось і Микола.

— А там десь Панаса я бачив, Омельченка, Михайла, — наблизившись мовив Микола. — Взагалі всі уламки старого корабля тут...

— Або запас армії пролетаріяту, як каже Богдан, — вміхнувся Остап.

— Запас... себ то інваліди, — муркнув Павло сідаючи в крісло; коло нього й Ганнуся.

— О, чуєте, звонять. Се другий відділ концерту. Ходім! — гукає Остап.

— Тут краще чути, власне краще, приємніше слухати зда- леку, — обізвала ся Надя.

— Еге, — муркнув з свого кутка Павло.

Гарно тут, далі від людей сидіти в задумі, слухаючи рідні мелодії. І Ганнуся тут мила, любляча, ніжна. Ах, Ганнуся...

— Приходь, Богдане, — гукнув Остап, зникаючи з Миколою в дверях залі.

— Прийду. — Богдан погасив велику лямпу, і лишила ся одна маленька під тьмяним червоним склом.

— Так очам краще... — І сів біля Наді.

Співала тужливо скрипка і стримано вторували їй протяжні меланхолійні акорди фортепіано. Жіночий голос співав потім про радість кохання... А далі нестриманою рікою лили ся захоплюючі звуки під майстерними пальцями музики - піяніста, виспівуючи хвалу життю, життю радісному, щасливому, спокійному... життю бурхливому, тривожному... життю журливому й нещасливому... Хвала життю!

— Надю, ти чуєш? Житте кличе... чуєш? Надю, яке багате й привадне житте...

— Богдане любий! як гарно, як гарно... ти зо мною! — шепче Надя. Раптом згадує, що не самі вони в кімнаті і замовкає, кинувши погляд на Павла й Ганнуся. Але там також ледви чутний шепіт.

І знов світло яскраве. І юрба молоді, панночок і студентів заливає кімнату.

„Кінець... кінчив ся концерт... — чути голоси. — Молодь співатиме тепер для себе.

— Посуньте ся, бачте молодь! — зявив ся знов Остап біля Павла. — Співатимуть, а ми слухатимемо...

— Старий який, — добродушно бурмотів Павло. — Я й сам ще молодь.

Безжурний сміх, дзвінки голоси наповнили кімнату. Панночки мов квітки в кольоритних народніх убраннях.

Надя захоплено дивить ся на них, поринаючи в сій чарівній атмосфері юности, веселощів, оживлення, сміху.

Раптом тихо.

„Ой у полі озеречко“
Там плавало відеречко
Кленові клепки
Дубове денце
„Не цураймо ся, серце..“

Гармонійний протяжний спів... наче хтось вмовляє когось, благає... Облича співачок — молоденьких дівчат в вінках і корсетках — сумливі, поважні.

„Не цураймо ся, серце...

Як хтось благає, як ніжно й закохано хтось благає...

— Ні, ні, Богдане! сього ніколи не може бути, — палким шепотом вирвало ся у Наді. — Наші відносини повинні лишити ся тільки такими, як зараз.

— Повинні такими лишити ся? може... тільки мені часом здається ся, що вони повинні стати ближшими. Такі ми близькі душею, такі рідні, що се для нас було б повною гармонією... так хочеть ся мені се тобі сказати і ще хочеть ся сказати: „не цураймо ся серце“, як в пісні... — Богдан взяв руку Наді, що у нього на плечі лежала, і поділював.

— Та ми ж і не цураємо ся... але се, се неможливо... я не можу, Богдане... для нас немає життя, тільки мрії...

— Власне, для нас є життя і воно нас кличе. Ну, подумай, життя йде повз нас, а ми не беремо його... подумай, через п'ятьдесят літ і життя сього для нас не буде...

— То значить, довім хвилину... Ні! все або нічого... Ні, Богдане, хвилини я не можу... І так легко жінки не дають ся, ні коханий...

— Може є такі, що й легко дають ся, але їх мені не треба... Ти — душу мою взяла... ну, половину душі, як хоч, половину серця. І серед що-денности, серед клопоту і утїх родинного життя твій образ стає передо мною і кличе, вабить до себе. І кидаєш все і йдеш тебе шукати...

— І що ж я дам тобі? я сама весь час чогось шукаю...

— Себе даси... сього досить.

Надя ніжно кладе руку на його голову і сумно заперечує: „ніколи, ніколи“.

— А потім що до того шукання. Не шукай, а живи... не шукай абсолютного щастя, гармонії, бо нема сього, а є життя. І як ми чого шукаємо, то се не значить, що маємо знайти, а захоплюємо ся процесом шукання. Є тільки самий процес шукання — рух. Подивись, як потяг біжить довгим шляхом; він шумливо розрізає простір, пориваєть ся десь в далечинь, ніби назустріч чомусь казково — прекрасному. А він просто руха-

еть ся, мусить рухати ся, бігти все наперед і привабний сей рух... розрізати простір й нести ся швидко.

Не шукай... Кожна мета-се омана... Сьогодні знайдеш, завтра побачиш, що не те, і знов иньшого шукатимеш. Привабне й бажане, чого нема у нас, а що е... вже менш цікаве. Отже марна робота шукати. Краще: загляни в свою душу, примири її з тим, що дає нинішній день і живи ним, живи ним...

— Се кажеш ти, Богдан Лісовий, шукач істини, шукач нових шляхів життя?..

— Тільки не абсолютної гармонії і щастя...

— Лишають ся хвилини і сьогоднішній день?

— Так, соняшні хвилини і нинішній день з його радостями й горем і клопотами, мінливий, рухливий день. Словом рух, рухи. Але, люба, годі теорій, годі сих розмов! Кажі щось про себе, про своє житте... Ось поїду скоро і не бачитиму тебе... А тепер же ти передо мною, тут... хочу твій голос чути, хочу наслухати ся тебе, наливити ся на тебе.

Півсутінки оповивають той куток, де вони сидять на софі, лямна, закрита зеленим абажуром, на столі стоїть.

Надя пригорнувшись до Богданового плеча тихо розповідає про себе, про своє житте ранійше, про дні юности. Дивить ся в любе тонке шляхетне обличчє, голубить рукою хвилясте волосє і мрія співає в душі: як би се там, за дверима була її хата і там би спала Віра... щоб „дома“ її було тут поруч, в другий хаті... як би, як би...

XXII.

Така причепурена, весела Ганнусина кімната, завішана новими, вишитими Ганнусею рушниками й недавно купленими для неї Павлом плахтами, привітно приймає й теплом обгортає гостей.

— Як у вас чудесно, Ганнусю! Ялинка, рушники... Чарівниця ви, справді... таке шитво артистичне. — Надя цілує Ганнусю, Катря стискає їй руку.

Ганнуся така гарна й принадна в новій червоній оксамитовій корсетці, румяна, радісна всміхаєть ся.

„Шитво артистичне... шила ж цілу осінь, а Павло читав їй, грав... або й просто сидів поруч і дивив ся. Се шитво — се довгий ряд вечорів тихих, радісних — у двох. І ще є й инакше шитво... сховане воно в комоді, щоб ніхто не побачив: малюсенькі сорочки, малесенечкі...

— Сідайте... так пізно прийшли.

— Пізно? — запитала Катря стоячи перед ялинкою. — А нікого ж нема... І так ледве встигла... просто з зібрання..

— Хіба не чуєте? — Ганнуся вказала на розчинені двері в кімнату Павла.

Крізь розчинені двері було видно кімнату Павла: стіл, портрети над столом, над ліжком оленячі роги, рушниця, револьвер. Там сиділи Остап, Богдан, Микола, Михайло; Павло ходив щось розповідаючи.

Почувши жіночі голоси він вийшов:

— Що, дивуетесь на що ялинка?

— Пригадую собі дитячі роки, — одповіла Катря.

— Так, се дитяча втіха... Але у мене є дитина — Ганнуся.

— Може ще більша дитина — Павло, — щасливо всміхнула ся Ганнуся.

— Ну, Ганнусю! новий рік надходить, а ми не біля столу. Хлопці, а йдїть стїл розсувати, будемо його яствами заставляти та новий рік зустрічати... Що, правда вже можу вірші писати? — жартовливо звернув ся Павло до Надї. — І чому менї справдї не спробувати писати вірші? Кожний щирий українець повинен писати вірші.

— А хто їх буде читати? — Остап, привитавшись з Надею, став поруч Катрі біля ялинки. За ним увійшли Богдан і Микола.

— Запізнали ся ще наші гостї. Ти ж просив Петра й Швидкого? — спитала Ганнуся.

— Еге.

— А я Олю і Андрія.

— Ось вже всі мабуть йдуть; шум голосів чути було за дверима.

— І ви сюди і ми сюди... — веселий голос Андрія. Двері розчинили ся і четверо гостей зявило ся.

— Українські ес-ери і російські ес-ери. зворушлива „згода“... — усміхнув ся Микола.

— Се не те, що „спїлка“ українських есдеків з російськими, правда Микола? — вколов його Павло. — Прошу всіх, будьте як дома; сідайте, стійте, співайте, робіть хто що хоче...

Павло з Ганнусею метушили ся біля розсунутого столу. Ганнуся виходила кілька разів в коридор і щось приносила. В кілька хвилин стїл був готовий.

— Панове! незабаром дванадцята, сідаймо й зустрічаймо новий рік з повними келехами! — припрохував всіх Павло.

Такий був оживлений, наче й веселий він; Ганнуся щасливими очима дивила ся на нього, румяна мов мак, пишна мов троянда.

— Якийсь ти такий бурхливий сьогодні — наче повний келих життя ще нас чекає! — весело мовив Остап сідаючи біля Катрі. Біля них розміщали ся Микола, Петро й Швидкий — причепурені й пристроєні, Оля й Андрій. Надя й Богдан стояли, роздумуючи де б сісти. Але не було двох вільних місць поруч, крім оставлених для господарів. Надя сіла коло Павла, Богдан на-
против.

— Ще вільне місце, а ось там ще... — вгазувала Ганнуся.

— Значить, когось нема...

— Десь був Михайло... Михайло, ти там?

— Тут, — озвав ся Михайло з другої кімнати.

— Иди до нас, вечерять! — гукала Ганнуся.

— А Кость де? — до Наді звернув ся Павло.

— Я йому й запрошення окреме написала, а він не прийшов, — замість Наді одповіла Ганнуся.

— Він нікуди не ходить... — червоніючи одповіла Надя.

— Анахорет... — похитав головою Микола.

— А я панове, — почав Михайло, — обдивляв ся револьвер Павла. — Чудесна річ...

— І чудово стріляє... — підхопив Павло.

— А на що вам такі смертоносні річі тримати? тим більше, що келих життя повний перед вами? — обізвав ся Швидкий.

Павло глянув на нього.

„Келих життя... так повний келих життя перед ним. Коханне, жінка, родина... А світ великий, безмежний? Таким як був, лишаєть ся... а поривання всі, а мрії?“

Павло пив багато і всіх припрошував. Що більше пив, то більше смутішав.

— Сей рік — незвичайний для нас... щось тепер, цього року житте перемінило ся, якомсь ми самі змінили ся...

— Все на світ міняєть ся, — філософськи зауважив Микола.

— Рівно дванадцята! — гукнув весело Андрій, — Хвала новому рокові і з новим роком, з новим щастем!

Оля довірливо похитала головою: ось він завжди такий пустотливий. Ну що ж що новий рік?

— Так, хвала новому рокові, хвала новому життю! — сказав серйозно Остап встаючи і якась палка рішучість засяла в карих очах.

— Та яке воно там тобі в біса нове... — флегматично озвав ся Микола. — Та й яка там хвала, коли житте можна купляти й на копійку й на дві... воно продаєть ся...

— Повнота життя не продаєть ся... — стримано але виразно заперечив Богдан. — Її треба здобути, а купити не можна.

Він прислухав ся, придивляв ся і все мовчав сьогодня, Але йому не сумно, йому так гарно з Надею. Тільки кілька разів Галя й діти згадували ся йому сього вечору. Чи не буде їм сумно без нього? Ну та він завжди був з ними й буде. Тепер, тільки тепер він з Надею...

— Були ми инакші... — розвивав свої думки, Павло — якась щільність була у нас, не розмінювали ся на дрібниці... Хтось стукає... а се ти, Омелю... заходь, заходь... ось порожнє місце.

Омельченко вклонив ся всім і сів.

— А Панас? — прошептав Микола.

— Та оженив ся ж... — махнув рукою Омельченко.

— Стійте! ось ви тут щось про нове житте говорите, про хвалу йому... — знервовано мовила Оля. — Почекайте з своєю хвалою. Знаєте?... ні, ви не знаєте ще: Марусі немає на світі; вона кудею вбита за те, що до вікна вязниці підійшла... За те, що на сонце подивити ся заходила. А ви — „хвала життю...“

Павло похитнув ся й сів; зблідла Ганнуся; Надя й Катря злякано подивили ся одна на одну. Хвиляна важкого мовчання наче янгол смерти пролетів по хаті.

Порушив мертву тишу Остап.

— Власне, тому й повинні ми творити *нове* житте і йому хвалу викликати. Ми не можемо мирити ся з сим старим життем, яке засужує кращих з нас на страждання, на смерть...

— Так де ж те нове житте? У нас слова тільки нові, а діла старі...

— Вірно, Ольго, вірно! — вихиливши добрий келих вина, — підняв ся Павло. — Діла у нас старі. Та й ми самі якісь старі. Замість почувань у нас емоції... замість кохання — флірт, замість праці — плятонічне співчутте. Подивимо ся на товаришів своїх: одні зводять „обстановку“ і чекають пацієнтів... Інші з видом професіонального адвоката з жєстами Демостена величаво приймають клієнтів. І одна мега: побільше брязкачів в кешеню... Ми, „інтелігентні“ пролетарі осужуємо аристократію, буржуазію, але не далеко од них і ми зайшли: флірт, емоції, шарпанна панама, горожанське співчутте, а головне добрязкачі, побрязкачі...

— Незаперечний закон природи, — спокійно вставив Микола.
— Лікарі, адвокати, професори, літерати, сей „цвіт інтелігенції“, веселять ся на бенкеті життя. І се ми... А товариші наші в кайданах, в неволі...

— Се випадок, Павло, — філософськи зауважив Микола; — могли б ми там опинити ся, а вони були б на „бенкеті життя“.

— Випадок... випадок... все на світі випадок... — Павло втомлено сів і замовк. Замислив ся.

„І се випадок... з Марусею... випадок. От і не брала меча в руки, а од меча загинула. Як же се можна стерпіти... як можна не взяти меча в руки? Тільки з ним в руках здобувати правди!..“

Голова Павлові крутила ся. „А її нема, нема вже на світі високої, величньої постати, прекрасного суворого облича з короною темних кіс над білим високим чолом“...

— Я приєднуюсь до товариша Павла, — почала Ольга. — Вколисуємо ми тут себе ріжними благами і спокійненько живемо...

— Справді „блага“ на тридцять рублів земського жалування... — комічно зітхнув Андрій.

— А про свої переконання забуваємо. І взагалі ми непоправні „буржуї“.

— От тобі маєш. Ми досі думали, що ми соціялісти, максималісти, територіялісти та иньші „істи“, а Ольга відкрила, що ми буржуї! — зітхнув Микола. — Шановна наша товаришко і обличителько наша, річ в тім, що ми звичайні собі люде, а не герої. Се тільки герої можуть ціле житте бороти ся активно. Не буржуї ми, але й не герої, а просто теоретики...

— Ха-ха-ха! — вперше залунав незмушений сміх біля столу. — Придумає ж таке: „теоретики“.

— Ні, Миколо, рано ще нам в „теоретики“ записувати ся, — спокійно й стримано мовила Катря. — Власне се все, що дієть ся навколо нас і спонукує нас активно вмішувати ся в житте... *своє* житте творити навколо себе. Ось тут говорило ся, що „буржуї“ ми... як ще не зовсім, то поспішаємо стати ними... се так. Але нащо йти нам сею протопаною стежкою, нащо пливати за водою в тих формах життя, в яких жили батьки й діди наші? У нас иньші поривання, иньші переконання, иньша душа. Будуймо ж згідно з сим форми життя свого! Раз ми соціялісти в думках, в поглядах, мусимо й жити як соціялісти...

Остан ловив кожне слово її. Наче його думки вона висловлює, його бажання.

— Що ж, овому дано талан, овому два... — мовив Михайло, який все мовчав та кидав погляди на похмурого Павла та схвилювану Ганнусю.

— А тобі вже певне такий талан, щоб „буржуем“ бути, — по-жартував Омельченко.

— Еге, друже, українським буржуем, як тобі малярю, як Наді поетом... овому талан, овому два.

— Оля, Андрій, Петро й Швидкий прислухаючись до загальної розмови, проводили й свою, приватну.

— Там у вас якийсь есерівський сепаратизм, я вже бачу, — докоряв їм Микола. — І що за таємниці? виступайте, будь ласка, прилюдно.

— Ніякі таємниці, — обізвав ся Петро, — говоримо про літературні новини, про ювілей артистки, який отсе сими днями святкуватимемо...

— Що то значить рецензент і театральний критик з „Наших Днів“... злободневні розмови, — зауважив Михайло.

Надя все мовчала й кидала на Богдана короткі, уважні погляди. Дивила ся на всіх і якомсь сумно ставало їй. Не чути срібного сміху Ганнусі, ні дзвінкого голосу; мов хмара — Павло сидить схиливши голову на руку. Він пригнічений сею звісткою про Марусю... і треба ж се сьогодні, коли про нове життя мріяло ся. Маруся... яка трагедія... і яке дрібне життя наше перед сим... ся вся „обивательщина“...

І несподівано Надя, підхоплена якоюсь хвилею встала і заговорила:

— Література, мистецтво, ювілеї там різні театральні — се все мішура, дешева забава людська. Слово, згуки, фарби... нам сього не треба! Треба діл, а не слів!

— Отсе я розумію: „Umwertung aller Werter“ — глибоко-значно вставив Микола.

— Чи Umwertung чи що иньше, а воно так: нічого не треба, крім діла.

— Надю, змилуй ся! — усміхнула ся Катря, — а музика, а поезія?..

— Ніякої музики не треба... ніякої поезії... Се в тобі „естетка“ сидить.

— Катря „естетка“? — не втерпіла Ганнуся. — Що з вами Надю?

— З якого часу се, Надю, ти така? — запитала Катря.

— Не знаю... З часу вороття в рідний край росло в мені обурення. Тут кров, голод, страждання, дійсне пекло... все се кричить не вгаває, благає... А поруч з сим ростуть описи сього голоду, сього пекла, то хронікерські, то поетичні, то втілені в фарби, в згуки. Подумайте: ми виспівуємо муку і страждання, втішаємо ся сим...

Надя на хвильку зупинила ся. Богдан трівожно поглядав на неї.

— Ходім, пересядемо од столу! — пропонувала Ганнуся. Підійшла до каміну, що в кутку коло софи був, і враз там запалав огонь. — Холодно, — нервово тремтючи повела плечима вона і сіла на низенькому кріслі біля вогню. Павло на килимі коло неї. Решта на софі, на стільцях. Надю Катря посадила на софі між собою і Богданом.

— Ще п'ятнадцятилітніми, — продовжала Надя, — ми могли захоплювати ся сею всею лірикою, втіленням сліз та крові людських, а тепер, ні! Яка там лірика... на що мельодійні згуки? Тепер — лише діло... творчість життя... Геть слова, співи, згуки, музику... все геть! Дайте хліба людству, хліба і...

— Не одним хлібом живе людина... — тихо чутливо вставив Богдан.

— Хто се говорить? хто се говорить... геть співи, музику! — несподівано взяв голос Павло. — Надія Кузьменко, поетка? чи ж може вона так говорити?

— Може... й поезії й співів їй більше не треба. На що се все, коли на світі стільки страждання? — продовжала Надя.

Те, що в душу глибоко лягало, присипане попільом щоденного клопоту, рвало ся тепер наверх. Хотіло ся говорити про се, і здавало ся, що се для одного Богдана говорить.

— Світові страждання... І ми безсилі перед ними. І однаково: чи танцюватимемо ми в сю хвилю, чи щиро розмовлятимемо про благо народне, се благо не зявить ся. І жити так не хочеть ся. А часом думаєть ся: нехай не живе те, що страждає... нехай і нам не хочеть ся жити, нам всім, які себе нещасливими почуваємо... нехай те що *тільки* мучить ся, *тільки* страждає, не живе.

— Тільки страждає, тільки мучить ся... — кажете ви — задумано мовив Богдан, бачучи, що Надя зупинила ся. — Дозвольте вам зауважити, що се страшенна помилка думати, що хтось тільки страждає, а хтось иньший тільки втішаєть ся. Страждання е тільки тоді, коли радість була, чуєть *була*... І вже її нема. Але

вона була... Так само і радість — існує тоді, коли було страждання, то, коли воно зникає, і радість більша. І нема радості без страждання, страждання без радості. І на с'ім збудовано процес життя. Зміна почувань — се основний закон життя, як і взагалі кожна зміна чи в органічнім царстві, в царстві природи, в громаді людей. Тепло і холод, голод і ситість, самота і приязнь, соняшне світло й нічна темрява і багато-багато ріжних контрастів, які все приходять на зміну одно одному і творять сей рух емоцій, рух почувань.

— Який ви сьогодні філософський, Богдане! — глянула Катря на нього своїми променястими синіми очима. Хвилясте пасмо волося золотом блищало од відблиску огню. Остапові який, стояв під стіною напроти, вона здавала ся зачарованою феєю.

— Мене зацікавила вапа філософія. Значить, страждання потрібне для радості ж... Почасти я згожую ся. Се не погано, коли в життю людини чергуєть ся радість і страждання... Але тяжко, що цілі сотки лїт страждання лягають переважно на окремі класи суспільства, а радощів там мало...

— Колись радість переважатиме...

— Колись... се вроді царства небесного... але правда й се втіха, яка врівноважує страждання. Одним словом, страждання мусять бути, як хочемо радість мати. Тільки ми повинні пристосувати ся до них, щоб вони не затемнювали нам радощів життя, Та вже само житте — се радість, велика радість. І боротьба, що хвилиною боротьба — се радість.

— Отсе я розумію, любя Ундино! — гукнув Павло.

Дуже захмарений і мелянхолійний сидів; але хвилинами опановував себе, хотів бути бадьорим оживленим.

— І творчість — велика радість, — вставив Богдан.

— Творча праця в життю, — додав Остап. — Будівництво.

— Думанне і аналіз... — муркнув Микола.

— І коханне... — обізвала ся й собі Ганнуса.

Інші мовчали; вони не дуже стежили за розмовою. Непосидучий рухливий Петро оповідав щось про редакцію Андрієві, Олі, Омельченкові, хоч Оля уважно прислухаєть ся до загальної розмови. Михайло в кутку біля ялинки самотно сидить і дивить ся на Ганнусю.

— Коханне... — обурился Павло. — Се е сама нікчемна річ на світі. Бо хіба ми знаємо, що буде в серці нашім за рік, за місяць, за тиждень, завтра? — І замовк, знов дивлячись на огонь.

— Чудесно, але се все слова: і творчість і думанне і те й инше, — раптом сказала Ольга. — Але все-таки, як же жити?

— Оттакій! — чисто есеровське питання, — здивував ся Микола.

— Скажу вам секрет життя, — розляг ся лагідний, впевнений голос Богдана. — Треба жити нинішнім днем, як то кажуть „довлеет дневи злоба його“. Ось чомусь ми все думаємо, що се наше тяжке, повне матеріяльного клопоту і морального незадоволення житте, наше нинішнє житте з своїми дрібницями, які отруюють нам його, — що воно щось тимчасове, скороминуче; і що прийде нарешті справжнє житте, прекрасне, радісне, настане кращий час для нас... Чи не настане гірший, панове? Бо чому неодмінно для нас, для мене, має бути краще? І ми підпадаємо під власть дрібного що-денного клопоту, під власть важких вражінь остільки, що не відчуваємо радости, краси життя. І чекаємо, що колись, колись настане для нас зразу нове, гарне, вільне житте мов з неба впаде манна. Тоді ми дихнемо вільно, повними грудями, як мандрівники, що важку путь свою скінчили, або як вязень опинившись на волі. І ніколи не приходить се „колись“, приходить лиш смерть; а житте ціле минає нудно „одноманітно, з ойками і стогнаннями мурашок, продавлених непосильним тягарем.

— То ви не вірите, значить, в те „колись“, що неминуче прийде і принесе з собою гарне житте? — спитала Ольга.

— Навпаки! я отсе й Катрі говорив про се „колись“ для життя цілого громадянства, цілого світу. Але зараз а говорю про особисте життя окремої людини.

— Ах так, я й забула, що ви індивідуаліст...

— Не вколете мене, Ольго, такими словами. Людина є не тільки член громадянства, а й окремий організм фізичний та психічний, і тому живе не тільки інтересами громади, а й своїми власними. І я не розумію, чому гарно мати тільки громадські інтереси і не мати своїх власних, як не розумію, як можна мати свої особисті лише інтереси, не маючи громадських. Свое й громадське — переплтаються ся між собою й повинні б утворювать гармонію...

— Се була б гармонія, якої ти шукаєш, Надю — сказала Катря, коли Богдан на хвилину зупинив ся.

— Ах, ся ваша гармонія! — повела плечима Ольга, — се просто гіпноз якийсь, якась пошесть. Всі ви наче шукаєте сеї гармонії. На мій погляд се підходить тільки поетам... А взагалі,

дай вам гармонію... що робитимете з нею? Сфера ваша питома — дїсгармонія... треба, щоб душа шарпала ся, щоб все в вас ломило ся. А ви й носитеся з вашими почуваннями: ах, дїсгармонія, ах, хаос в почуваннях...

— Хаос в почуваннях... Вірно Ольго, се влучно про нас, — вийшов з своєї задуми Павло.

Богдан терпеливо чекав, поки Ольга скінчить, лише на устах грала тонка іронічна усмішка.

— Тепер ви оказали ся індивідуалїсткою, Ольго! — привадив він. — Ви звели розмову на гармонію в особистім життї окремої людини. Я хотїв сказати, що в життї людини не буває так, що ось раптом на віки стане гарно, легко й приємно, як впрочім і в життї світу цілого...

— Отже я казала, що в те краще „колись“ для світу цілого ви не вірите.

— Як вам сказати? — Вірю, що „колись“ справді буде краще життє людини. Але прекрасним би воно здавало ся нам, як би отсе раптом настало. А тим, хто його матиме, тим, хто житиме в той час, воно не буде таким прекрасним і чарівним, немов сонце з неба після темної ночі; для них воно буде щоденним, не помічатимуть і не цїнитимуть його краси.

„Але вертаю ся до першої теми, до „секрету щасливого життє“: секрет простий — будь вдоволений нинїшнім днем, навчи ся бути ним вдоволеним. Чи тебе обсіли й дихати не дають що-денні клопоти, чи моральне незадоволення гнітить тяжко — стань вище над сим. Скажи собі, що ти не мурашка, яка знесилюеть ся під тягаром, не безплідний мрійник про те, коли буде „краще“. Отут треба гармонію витворити і відношенню до людей і до цілого світу. Треба розумно й свідомо зайняти ся упорядкуванням свого внутрішнього „я“, заглянути в глибинь. душі своєї, сотворити собі сферу внутрішнього життє і мур з нього зробити, міцний мур, од якого б одскакували вої лиха..

— Се навіть епікуреїзм якийсь... таким муром внутрішнього життє обвести себе, щоб страждання цілого світу не доносили ся крізь нього. Се дуже зручна теорія, дуже приємний світогляд.. — уїдливо вчепила ся до Богдана Ольга. — Мур, бачте, такий мур внутрішнього життє... щоб заплющити очі на все та спокійненько животіти, не поворухнувши і пальцем.

— А ви, Ольго, правда і мурами не обводитеся і очей не заплющуете і одгукуетесь не те пальцем, але обома руками. Але що ви робите зараз для сього світу страждань людських і де наслідки?.

— Зараз? — збентежено глянула на нього Ольга. — Зараз не можна нічого зробити, не той час... Але не можна ж мурами обводити ся, треба душу живу мати.

— Не тільки мати, але й зберегти її треба. Отже сими моїми мурами й можна зберегти душу. А душа жива була в мене.

Я на все одкликав ся, боров ся з несправедливістю і теоретично і практично; за теоретичне я „претерпів“ і не шкодую, а практичне не дало того, про що я мріяв. Як кільком допомгти, то лишали ся сотки голодних, холодних безпритульних. І про се не можна забути...

Богдан втомлено замовк і глянув на Надю. Вона очей з нього не зводила. Се те, що й вона пережила й передумала. Так само вона мучила ся... Наче хтось взяв її душу і Богдана і зблизив до себе, зробив їх рідними.

Тихо були в кімнаті; половина публіки під час дебатів зникла в другу хату. Лишили ся Оля й Андрій біля стіни. Сиділа Надя між Катрею й Богданом; проти них стояв Остап. Під ялинкою примостив ся Михайло, все дивлячись на Ганнусю.

Огонь в камині перед нею і Павлом ледве блимаючи тихо згасав.

XXIII.

„Ти мене кличеш? Ти знов хочеш привабити мене, взяти собі, стиснути в своїх вічних живих обіймах — Ти, чарівна краса, небесна втіхо й найлютіша муко — вічна, молода Любов!

Я кажу тобі тепер: геть!

Як би Ти не була така зрадлива, така ненажерна... О, я б руки твої цілувала, віддала ся б Твоїй власти, житте б своє Тобі віддала — моє житте...

Ти ж зрадила... вкинула мене в холодну безодню, темну, глибоку, жажну, де чорні крила самотности розгорнули ся над моєю душею“.

Голос Наді тремтить і глухо, нерішуче вібує — так ніби зовсім змовкнути збираєть ся: нащо, нащо людям про своє говорити, читати? Правда, се все літерати, поети й критики, де хто з тих, кого у „бабусі“ бачила, иньші, хоч незнайомі, — такі ж молоді й новаки як і вона сама. І вже кілька разів вони перед нею свої твори читали, тепер умовили нарешті її своє читати.

Тъмняна лампа на столі освітлює Надю й папери перед нею. Решта столу як і невеличка вузька кімната, з малюнками, портретами й рушниками та плахтами — оповита півсутінками.

Навколо столу група людей в різних позах; розкидані люде й на кріслах, на каналі вздовж стін, а вдвох далеких кутках, зовсім в тіні, овіяні задумою — чи дрімають, чи уважно слухають ще дві постаті.

Одного Надя добре знає і власне для нього й читає вона, для Богдана, — він так просив. Другий, молодий ще, з головою голою як келіно, з обличчям сатира, на якому блищать такі страждальні очі, цікавив її дуже.

„До моїх ух доносить ся ніжний заклик Твій, в шемрянні весняних струмочків розлягаєть ся солодка пісня Твоя; — весняний вітер несе на легких своїх крилах чарівні згуки голосу Твого. Тільки чари Твої не мають сили надо мною...“

Продовжує Надя більш твердим голосом, вже трохи опанувавши себе. Бадьорости надає їй і Ганнуся, яка — мов втілення смутку й туги, заповіді коханням, вся в чорному, сидючи поруч, стискає їй під столом руку.

„А колись я так рвала ся до Тебе“...

Коли була ще майже дитиною, коли ще розцвітала моя поранкова душа, я несвідомо рвала ся до тебе, Богині Кохання, до Тебе, як до вічної прекрасної гармонії.

І коли Ти нарешті повернула своє обличчя до мене і зупинила на мені свої очі, вмить я кинула ся до Тебе, взяла Твою руку, простягну до мене і віддала ся Твоїй власті — так величньо-прекрасна Ти була.

Стежкою, засипаною трояндами, серед дерев, вкритих білими запашними квітками, мов зачарована, покійно йшла я за тобою. Перед вітарем Твоїм, де найдорожчі скарби світу — перли людських сліз, бурштин людської усмішки, кристалі людської душі і діаманди людського серця переливаючись сяли в теплих проміннях сонця, — я схилила ся, обхоплена палким бажанням взяти се все собі, володіти чудовими скарбами.

„Лише душу віддай свою, зречи ся себе“, — прошептала Ти, — і се все — твоє.

І душу свою молодую, чистую душу я урочисто поклала на вітар Твій, Богине!

Заквітчала ся земля... Всі птахи світу заспівали чарівних пісень; співали й вколисані вітром морські хвилі та зелені гильки. Все поривало ся з хвалою до чистого, блакитного неба, до прекрасного, гарячого сонця. Краса й гармонія...

На хвилину...

Тихо, непомітно зникла Ти, порожнечу в серці лишивши.

І знов кличеш? знов вабиш?..

Як поранне Сонце, ніжно торкаючись легкими поцілунками висушує сльози ночі — рясні й блискучі — так своїми ніжними обіймами висушуєш сльози серця Ти — молода вічна Любов.

Як огневе Сонце полудня гарячим подихом своїм гріє й палить землю — так палкими, гарячими пестощами своїми запалюєш огонь в душі Ти — вічна, молода любов.

Як тихе вечірне Сонце ніжними теплими проміннями обнімає все живе, розливаючи урочистий спокій і зворушливу красу, — так лагідністю й спокоем, гармонією і тишою сповняєш цілу істоту Ти — вічна молода Любов.

І Ти прекрасна. Але Ти зрадлива. І непереможна!..

Надя замовкла і закрила очі, наче лячно їй стало. Ганнуся стискає їй руку й шептала: „Чудово, чудово“. Порухуючи тишу бас з кутка, де блищала гола голова, озвав ся:

— Се мені подабаєть ся. — Так авторитетно, наче він був найвищий критик.

— Хто се? — глянула Надя на Ганнуся.

— Не знаєте? Боже мій! Самий модний поет наших днів, Кожушок.

— Яка тонка, майстерна річ!

— І глибокий, песимістичний настрій!... почули ся голоси біля столу.

— Се, панове футуризм.. рано нам ще брати ся до нього, — заперечив иньший голос.

— Чому ж рано? — Хіба ми, як надія не доросли? О, ні, і у нас слово остільки вже виросло, що шукає нових форм. І дуже успішно знаходить їх... Тільки що й футуризму тут в сій поемі нема. Тут власне імпресіонізм...

Високий, елегантний, з саркастичною усмішкою на червоних устах, оборонець нових форм, говорить впевнено, спокійно.

Другий, чорнявий, запальний, з вскуйовдженим волосем вигукує:

— Нові форми, — вони нам потрібні тепер всюди, в усіх обшарах життя. Нових форм мусить людство шукати і для свого морального й соціального, для розумового й естетичного життя. І з окрема, в літературі, про яку саме у нас тепер мова, — слава тому хто нового шукає!

— Ганнуся схиляєть ся до Наді, що румяна від схвильовання тремтить.

— Надю, та не хвилюйтесь же так!..

Не хвилювати ся?.. та хіба се можливо?

Ось витягли її сюди! І цікаво але й соромно! Та ще згодила ся, бо Богдан умовив. Умовив, привів, а тепер сам сидить собі в куточку, мовчить, задуманий такий — наче нема його, а вона серед сього чужого гурту мусить читати свої вірші. Як же се? свої заповітні думки, мрії, свої поривання отут всім виявять... Се ж не просто вірші — тут її душа, її житте.

Не чує Надя, що саме каже запальний промовець. Серце їй стукотить, до голови приливає кров. Холодними пальцями стискає вона Ганнусину руку.

— Пані Надя Кузьменко, — чує вона голос коло себе, — прочитає ще одну свою поему „Блакитним шляхом“.

Наді здаєть ся, що вже не вимовить і слова. Тим більше, що й поема ся якась невдатна... Але одне зусилле і вона вже спокійна. Правда, вона не бачить нікого й нічого, вона ніби в середину себе дивить ся. Вона вимовляє слова, але хіба се звичайні слова! Се вона з душею своєю розмовляє. Ся душа самотна, і все десь вона блукає... В якомусь хаосі живе, в вічних пориваннях і пошуканнях. Зазнавши життя, десь далі від нього летить вона, шукає вільних правдивих шляхів. Знов рветь ся на землю, ридає й страждає від життя землі і вже навіки хоче від нього полетіти в небо.

Кипить, горить, ридає житте в тій музиці віршів, які говорить Надя. Душа самотна, чула не витримує його і блукає.

Тихо. Всі поринули в задуму.

„Манівцями над землею орел сизий все блукає

Шляхів своїх, свого щастя і долі шукає.

Підніми ся ж, орле сизий, геть вище за хмари!

Покинь... покинь на вік ти земни обшари.

Там високо в небі блакитний шлях вєть ся

Там близько вірлові сонце усміхнєть ся“...

Сі останні слова Надя вимовила і закрила лице руками.

Поволі прокидають ся з задуми слухачі. Ганнуся ловить Надіву руку і міцно стискає.

— Може хто хоче свою думку висловити? порушує тишу запит голови зборів, відомого поета. Його красиві сірі очі запитливо обводять усіх.

— Тут теж шуканне нового, не в формі твору, а в змісті, розумієть ся, — озиваєть ся саркастичний критик. — Такого життя, яке зараз існує на землі, не приймає душа поета і пориваєть ся до нового...

— Поема надзвичайно красива і глибоко лірична, але поетка не творить його, сього нового життя... я б сказав навіть — не бажає творити. Я вбачаю навіть у поетки небажанне творити якесь нове життя... тут просто поривання від життя — до неба, до спокою... Блакитний шлях — се спокій, нірвана, се смерть... — заперечує чорнявий вскуйовджений критик.

— Ні, се не смерть! — чути раптом впевнений голос Богдана. Се не смерть... Сонце не всміхаєть ся смерти. Сонце всміхаєть ся життю, творчості... Блакитний шлях — се творчість, се — поезія. Душа поета не виносить земного життя і рветь ся до неба... Де ж тут смерть? Тут життя духа, співи, сонце — справжній „блакитний шлях“.

„Богдан мене розуміє... він один розуміє мене“... — Наді здаєть ся, що душа її зеднуєть ся з душею Богдана і легко й гарно їй.

— Себ то життя, для „солодких згуків та молитв“... — Не вгамовуєть ся вскуйовджений критик. А нам треба тепер реальне життя в своїх співах утворювати, життя щоденне... і надавати сьому буденному життю краси і шукати для нього нових форм... Се справжнє мистецтво...

— І до боротьби кликати — се мистецтво, і перетворювати щоденне життя в нові форми, в красу — також мистецтво. Але й під небом, від землі відірвавши ся, співати — се незаперечно теж буде мистецтво. Розумієть ся, коли се все робить ся артистично. — Голова зборів, відомий поет, сказавши се, обводить всіх своїми прекрасними скорботними очима, ніби чекаючи чи заперечень чи потвердження.

— Мені здаєть ся, — веде він далі, що се вже доведена істина, що в мистецтві далеко більше важить, як, аніж що? Так же, товариші?

— Безперечно... але зовсім без змісту не можна обійти ся... Се я не відносно поеми „Блакитним шляхом“, ні, там зміст є, а взагалі, — мовив вскуйовджений критик, кидаючи погляд на саркастичного критика.

Сей останній обізвав ся:

— Ми модерністи (не біймо ся сього слова!) давно вже вважаємо, що не зміст важний, а форма, і я твердо стою на тому, що може змісту не бути зовсім. А сама тільки прекрасна форма. І се буде мистецтво. Нове мистецтво. Краса. Витончена. Тепла. Мрійна.

Ще довго говорив саркастичний модерніст — поет і критик, відповідав йому завзято вскуйовджений критик; потім примиряючу промову сказав голова зборів. Надя, сидючи коло Ганнусі і тримаючи її за руку, слухала все немов у вісні. Як далеко вона зараз від свого буденного життя! як добре їй тут! і як гарно, що Богдан тут же, що почуває на собі погляд його очей.

Вертали ся втрех: Ганнуся, Богдан і Надя. Ганнусю треба було проводити до дому, і Надя була з сього вдоволена — так довго ще з Богданом побути. Вона навіть не розсердилась, коли Ганнуся прошепотіла їй на улиці.

— Отже *Бог дав* вам його... я ж казала, що дасть і що ви візьмете.

А у голос Ганнуся додала: щаслива ви, Надю, що належите до Олімпу. Я готова вам задріти. Тільки я так думаю, що родина не для вас і ви не для родини, хоч з вас і вірцева мамуня.

— Чого се ви так від поезії до родини перескочили? — спитав Богдан. Може й він не для родини, хоч і гарно йому в ній. Гарно, а от же ще чогось поза нею шукає.

— Дійсно, Ганнусю, я часом думаю, що не для родини я сотворена, а для богеми, — як приймати коханне, як щось необхідне, і не треба б мені нікому долі завязувати, — сумно сказала Надя. — Але взагалі здаєть ся мені, що не можна себе поділити між дітьми духовними, своїми творами, і дітьми фізичними, бо комусь кривда буде. Не можна між усіма свою душу ділити. Та й мабуть творчість духа вимагає аскетизму тіла. Творчість — се божественна самопосвята їй одній.

— Але вічна молода любов — вона ж непереможна! Ми чули се сьогодні. І вона прекрасна, вона чарівна, вона вічна, правда, товаришу Богдане?

— Правда, товаришко.

— Тільки вона зрадлива... На що, на що вона зрадлива? — Сумно повторила Ганнуся.

— Але вона й вічна... Я цілком погоджуюсь з сим гимном любови, що ми нині його чули, але також поділяю і ті думки та почування авторки сього гимну, які зараз нею висловлені, які видно, болоче шарпають її душу...

— Але ми вже прийшли до Ганнусиної хати, — перервала Надя. Їй не хотіло ся, щоб про неї зараз говорило ся, про її душу.

— Ну, буваймо здорові! — прощаєть ся Ганнуса і поспішає до Ганку.

— Коли Павло повернеть ся? Остап його все шукає. — Гукає навздогін Надя.

— Не знаю... не знаю... — Сумно летить у відповідь.

Постать Ганнусі зникає в дверях.

Богдан і Надя повертають назад. Взявшись об руку, мовчать.

Сніг лежить брудними кудами вдовж улиці, Але вітер вже теплий віє їм назустріч і весняну пісню дзюркотять струмочки.

Богдан дивить ся на Надю, на її суворий профіль, скорботний вираз облича і не зважаєть ся порушати тишу, не зважаєть ся словами висловити те, що в нього на душі.

„Вона йде поруч, така люба, рідна... так би гарно ціле життє йти“... Стискає ніжно руку Надя і почуває відповідь.

Надя почуває таку втому від усього пережитого. Але так гарно спірати ся на руку Богдана... як гарно було б все життє йти поруч з ним, який стільки ніжности до неї має в глибині своїх синіх очей, в дотику своєї руки, в голосі.

Тільки сього ніколи не буде...

— Я їду незабаром, Надю, — шепоче Богдан і дужче стискає її руку. — Отже скажи мені на прощаннє: ти любиш мене?

— Люблю...

— Хоч розумом ти проти кохання, бо воно на твою думку заважає творчости...

— Так...

— Хоч і серце твоє повстає проти кохання, бо воно зрадливе...

— Так...

— Чому ж ти любиш, коли ціла істота твоя протестує?

— Бо кохання — непереможне і ще й тому, що ти — се ти!..

— Але ти разом з тим і зрікаєш ся сього кохання, не пускаючи його в своє життє?!

— Так, я вже не можу віддати ся кохання; не можу тай годі. Я ховаю його в глибині душі, і воно там мені співає чудових пісень.

— А яка б радість була, як би ти віддала ся кохання, перетворила б його в життє... Які б тоді чудові співи залунали в твоїй душі! Надю, Надю кохана...

Богдан схиляє своє обличє ближче, дужче стискає руку.

— Надю, ти чуєш — дзюркочуть струмочки... І я тебе кохаю...

— Ти чуєш, — шепоче весняний вітрець... І я тебе кохаю...

Надя зупинилась і зачарована слухає.

— Чуєш — в повітрі передчуєте радости весни, кохання... І я тебе кохаю...

— Чую, Богдане, чую... — Надя дивить ся в його очі. — Чую і думаю: як би се все для нас було! як би могли ми кохати ся!

— Але ж ми можемо! Можемо взяти собі від життя те, що воно дає нам... Отсю нашу хвилинку можемо собі взяти і стати ближчими!

— Ні, ні, Богдане! Ні!

XXIV.

„В девять треба на Лук'янівку до Степана — брошурки віднести... в одинадцять бути на Шулявці на фабриці, — там страйк — промову сказати. В дві години в'їздецьким гаю нарада районних агітаторів... Лекція в „Просвіті“ в 7 годин..

Остап ходить по своїй маленькій кімнаті — шість кроків вдовш і три впоперек і обмірковує лекцію; але втручають ся в його думки отсі пригадки памяти про біганину винішнього дня і заважають працювати.

Се ж він тепер ще й безробітний; отже має більше часу. А за кілька день вступить вже техніком на фабрику — як же тоді справлятиметь ся з усіма своїми ділами?

— Калістрате, ви ж не забудьте отсі відозви взяти! — раптом метнув ся Остап, голосно гукаючи, в коридор.

Але сусіда його, робітника Калістрата, у якого Остап винаймає отсю кімнатку, власне кухню, бо й плита тут була — не було вже дома.

— От голова на плечах! — невдоволено мурнув Остап. — Пішов, а відозви лишив... І кому він там сам, без відозв, потрібний? Ну, та вже годі, не вернеш... І Остап знов зганяє свої думки до лекції. Заглядаючи в конспект ходить по хаті.

— Товаришу Остапе, ви дома? — Руда голова просоваєть ся в двері. Блиснули меткі очі на широкому хитрувatomу обличчі.

— А се ви, Степане! Як се чудесно, що ви прийшли самі... Ось брошури... а тут так ніколи. А може ви й отсі відозви „на пунт“ однесли б? — Калістрат забув. Ви ж гуляєте тепер...

— Чого ж? можна...

Не хапаючись Степан розв'язав пояс, напакував під блузу книжки й відозви і знов підперезав ся, зробившись враз товстим — товстим.

— Не в акураті, але якось проскочу. Дак у вечорі побачимося, то есть я побачу вас, як будете лекцію говорити. Ну, пішов! Бувайте!..

Степан поволі просовував ся крізь двері. Ага, що я вас запитає хотів, товаришу Остапе. — Він зупинив ся й повернув ся обличчям до Остапа. — Чи то ж правда, що говорять, будто ви робітником хочете стати на фабрику, як от наш брат... Ви ж студент, а не хочте своєї привілеї, значить, правов своїх, а так як ми, невчені...

— Правда, кваліфікованим робітником — здивовано відповів Остап.

— А дозвольте вас спитати: через що? Потому як ми, робітники, в такій долі живемо, дак ето од рожденія. А то е ще такі пани й студенти, що вчать нас, розвивають, ну от як і ви всякі там брушурки дають, щоб освітити нас в нашій темноті, так я понімаю, се від сучувствія. А чоґо ж се ви ще й живете з нами? от з Калістратом та Хомою разом — і до нашої безрадосної долі хочете прилучити ся? Який тут інтерес?

— Се також, як ви кажете „від сочувствія“, Степане. Може тільки у мене трошечки більше „сочувствія“... Потім ви кажете про якісь там мої права та привілеї, як студента. Люде, Степане, при народженню на світ усі мають однакові права на долю... так же?

— Та воно так... але кому яка хвортуна виходить... От нас таких усіх однакових, як я, до купи збиває в гуртки, бороти ся страйком заставляє отся сама нещаслива хвортуна наша, наше рожденіє в злиднях, чорна праця в темноті.

— Так слухайте, Степане, позаяк усі мають однакові права, усі люде з душею і тілом, усі рівні, то до чорта привілеї! Потрібна рівність і справедливість.

— А от ми з Калістратом, Хомою та й иньші, як зберемось, то міркуємо трохи не так: нам аби нашого брата на луччу долю наставити, а капіталісти, буржуї нехай собі як хочуть, для них ніякої справедливости не треба...

— Чекайте, Степане, не перебивайте! Справедливість полягає в тім, щоб всі працювали.

— А, тоді і я за сю справедливість... нехай працюють, лайдаки!

— Чекайте, право на житте може давати лише праця... Щоб не було паразитів, які заживають усіх розкопів життя... а робітники, скуті ненастанною важкою працею, соняшного проміння навіть не бачуть. Ну, і колись будуть всі працювати і сонце бачити. *Колись*, бо одним ударом не зміниш старого світу. А поки що робітникам доводить ся бороти ся поволі, ріжними способа-

ми, за кращу *свою* долю при сучасному ладу. Отже мені дуже хочеться, щоб швидче настав час, коли не буде паразитів і сонце світитиме для всіх, а також хочеться боротися за кращу долю працюючих (я сам незаможний селянський син і мушу однаково сам на себе робити — чи на фабриці, чи десь в канцелярії). Найбільш успішно я боротимуся, коли я буду не тільки „оточувствія“ в свобідну хвилику свого студентського життя, давати вам брошурки, а коли я зовсім на вашу долю перейду, коли буду, як ви, жити. І говорити тоді я можу сильніше за вас і писати за сю важку долю, коли се буде й моя доля. От скажіть, як би я скінчив вчення та став паном — чи інженіром, чи лікарем, прийшли б ви до мене отак просто, як зараз, як до свого?

— Та ні... ви б уже не наші були... Та воно з вами, правда, тепер ніби з своїм. І то сказати, з Калістратом та Хомою оно ще ближче, да й мова понятніша... все про себе завжди думаем, про робочих... як би нам трохи Хвортуні. А ви по ученому — щоб для всіх... А на що воно для отих буржуїв? Уже нахвортунилися й годі! Ну та поживете з нами та й будете зовсім наші. Прощайте, вибачте за турбацію.

Степан одяг картуза і виліз з дверей.

Але за хвилину його руда голова знов зявилася в дверях.

— Отже хотів ще вам за баришню одну сказати! Чисто як ви отсе робите. Тільки ще більше недорозумінне, бо покинула добро своє і пішла на фабрику... Спродала, значить, маетки — хутір, ставок, ліс, гроші на робітничу справу дала, кинула курси, щоб не панею, не лікаркою бути, а фершалкою на фабрику... там так водить ся з робітницями — всі за неї. І такі вчені стають, шельми. Тільки як би на мене... Ніколи б я не покинув ні хутора, ні ставка... Як би я рибу ловив у до-світа!.. Ех! Ну, звісно, воно панночка, (а й гарна ж! Раз бачив не забуду! Як янгол ніжна, біленька, коси золоті, тільки очі як у львиці горять!) то й химери різні, хвантазі!.. Щоб ото добра позбути ся такого! Та я б...

Степан махнув рукою, почухав потилицю, натяг картуза і рішуче муркнув:

— Прощайте!

— Здорові були! — відповів Остап і дивився на двері, чи не зявлять ся Степан знов.

То се він ось для чого приходив... скористував ся, що страйк, є вільний час та й прийшов розпитувать... Як їм віру до себе вселити? Віру в те, що він не пан, а цілком їхній, що се не непорозумінне, а глибоке переконанне. Їм се так давно: чого з

панів до них лізти? Але не він один такий... Ще он якась панночка. Як Степан описує: коси золоті, очі як у львиці.. Боже, се ж мабуть Катря.. щось таке подібне про неї чув, та якось так туманно. Вона ж велика конспіраторка, в таємниці тримає своє життя. Але того, що відчула себе україркою, таки не заховала від мене. Моя люба Катря — українка.

Останні слова мовив Остап уголос і злякав ся: — які дурниці!.. яка ж вона моя? що се я плету?

І взявшись за листки конспекту, ретельно перечитує їх ходючи по хаті.

Тук...-тук... у двері.

— Пропу.

Кремезний огрядний Микола ледве просовуєть ся в узенькі двері. За ним Петро й Швидкий і Кость.

— Слухай, Остапе, у тебе досить „чисте“ було досі помешканне, нащо ж ти його тепер не бережеш? — Накинув ся Микола після привитання.

— Як, не бережу?..

— А ось від тебе вийшов рудий робітник, правда.? Ми його зустріли біля дому. Я певен, що він ніс на собі літературу — такий у нього вигляд, і як взяв він її у тебе, а значить вона ночувала у тебе, — то се з твого боку просто злочин!

— О, великий конспіратор! — гукнув Петро. — От хто ніколи не дасть ся ворогам в руки.

Гості зайняли всю кімнатку, розмістившись на ліжку, на плиті. Остап уже не ходив, а став біля вікна, все тримаючи в руках конспект.

— Се ти, Миколо, вже занадто хвилюєш ся, спокійно озвав ся Остап, — я обережний, мене також звичайно товариші називають великим конспіратором, і з-за дурнички я не попадусь. Просто часом нема змоги улаштувати ся, щоб не ночувало нічого в хаті..

— Остапе, ви маєте трохи часу? — запитав Швидкий.

— Ми до тебе в одній важній справі... — озвав ся Кость, який розглядав книжки на полиці і портрети Маркса та Ласаля на стіні.

— Я тільки не уявляю, як у вас: у ес-ерів, ес-дека і спілковця є якась спільна справа, яка вас зєднавши до кучі, привела до мене. Ну слухаю... часу (він глянув на годинник) маю ще з півгодини, не більше...

— У тебе, як звичайно, день поділений на годинки та півгодинки між різними справами... Ми тебе не затримаємо. Ми в справі утворення робітничого клубу. Ся просвітня справа обіднала нас до купи — і ес-ерів і ес-деків самостійних і несамо-стійних. Се е негайна річ. Розводити ся про вагу й потребу його нема чого перед вами. Ми всі розуміємо се. Отже тут тільки практично перевести...

— Миколо! — став Остап перед ним... — чому ти не йдеш з сим до своєї великої р. с-д. р. п., з якою ти в спілці?

— Потрібен робітникові український клуб, українська книга, пісня...

— Се знов з тобою якась еволюція, — здвигнув плечима Остап і подивив ся на Костя.

Той всміхнув ся, все розглядаючи Маркса та Ласалю.

— Ніяка не еволюція, — солідно відповів Микола. — Завжди для мене важню була справа освіти пролетаріату України на його рідній мові. І позаяк сі робітники, для яких потрібний клуб — українці, — то ясно, що мусимо творити для них український клуб.

— З другою частиною, висловленою тобою, я погоджуюсь, — сказав Кость, — а з першою ні. Для нас важна справа українського пролетаріату з окрема, бо про неукраїнський пролетаріат й без нас е кому дбати.

— О, ні, так узько не можна ставити справу. Головне — се пролетаріат, а тоді вже український! — провадив своє Микола.

— Головне для нас зараз Україна і український пролетаріат! — змагав ся Кость.

— Головне Україна і її робітники й селяне! — підхопили Петро й Швидкий!

— Щось не дуже вас обіднала отся спільна справа, — за-сміяв ся Остап. — Але кажіть же, чого ви од мене хочете?

— Та ти ж наш відомий організатор, лектор... Отже великої допомоги з твого боку, — пояснив Кость. — Бо я, наприклад, в практичних справах зовсім не розумію ся.

— Знаю, Костю, що ти не від світу сього. Але ось що, панове. Позаяк, як ви кажете, я де-що вмю, то я й вас научу, то й ви будете вміти і робитиме. Приходьте хтось сьогондя в „Просвіту“, там після лекції поговоримо... порадимо ся там і з тими, для кого се хочемо робити. Добре?

— Та вже добре... а зараз мабуть нам треба йти, бо очевидно ти поспішаеш та все в папери якісь заглядаеш...

— Та се до лекції треба приготувати ся...

— Он бач, а ми тобі перешкодили... Ти в таких випадках роби як я. Коли дуже занятий, наліпи на дверях записку „нема дома“, то й матимеш спокій.

— Микола взагалі „комфортабельний товариш“, — жартував Кость. — Ну, бувай здоров, Остапе! приходь.

Підвів ся собі й Микола. — Житте є горінне енергії, товариші! Отже поспішаймо.

— Петро та Швидкий скочили з плити і мало не стукнули ся лобом о протилежну стіну.

— Тут в тебе трохи тісно, Остапе, — зауважив оглядаючись Микола.

— Трошечки...

-- Тут славно, як в бочці Діогена. Головне — затишно, са-мітно, спокійно, — сказав Кость, нагинаючись в дверях, щоб не ударитись.

— Не всі разом... виходити з конспіративної квартири треба завжди по одному, — навчаюче мовив Микола.

— Микола добре запам'ятав поліцейське гасло: „більше одного не скопляйсь!“ Петро й Швидкий жартують коло дверей, але укупі не виходять. Петро на кілька хвилин лишаєть ся.

— Я тут книгу хотів у тебе попрохати, Остапе, — вертаєть ся Кость. — Тут у тебе така цікава є, ще ніде не бачив.

— І звідкіля ти вернув ся, Костю? — занепокоєно питає Микола. — Невже з улиці? Ну й правда, що ти не од світу сього.

— Та ні, я з корідору...

— Ну, а я біжу... вилетів з дверей Петро.

— Та й я двигну. Прощай, Остапе. — Микола висунув ся крізь двері і повернувшись лицем в півголоса промовив.

— А ти, Костю, зачекай трохи... Доженеш мене коло церкви.

За хвилюкю й Кость з книгою в руках виходить. Та в дверях, ледве голову нагнув, зіткнув ся з Богданом. Обое відступили крок назад, уступаючи один одному дорогу. Але європейська ввічливість Богдана переважила і Кость ледве привитавшись, пройшов повз нього, кинувши похмурий погляд.

— Богдане, ти? — здивовано і радісно гукнув Остап, кидаючи на стіл свої конспекти.

— Я, я... Але що се ти так шпурляєш? Чекай, може се яка робота пильна. Я на хвилинку, тільки попрацати ся... Бо вже їду, мушу їхати...

Богдан елегантний, в моднім пальті, оксамітовім капелюсі, золотім пенсне дуже різким контрастом вдер ся в діогенову кімнату Остапа, з якою сам Остап в чорній робочій блузї, з вскуйовдженим волоссям так гармонійно зливав ся.

— Прикро мені, що за сею всею роботою я мало тебе бачив. А тут зараз не те, що робота, а йти треба зараз... Хіба от що: підемо разом. Йти з годину, то й наговоримо ся.

— Звичайно підемо; мені все одно чи в хаті чи на улиці з тобою поговорити, — мовив Богдан, оглядаючи хату.

— Що, дуже пролетарська кімната? — запитав Остап, натягаючи куртку, та беручи сиву шапку й патик в руки.

— Надзвичайні рїгорїсти ви, революційна молодь. Хіба трошечки комфорту заважає вам?

— А розумієть ся... Насамперед, треба більше працювати, щоб заробити на сей „трошечки комфорт“, а значить більше часу відірвати від себе... від тої корисної праці, якій присвятив своє життя. Та й на що? Воно, розумієть ся, як більше естетика і в житлі і в одягу, то приємніше. Але ж нам тут не до того, не доросли ще. В Європі се можна, розумієть ся: там і освіта і естетика, і комфорт і клясова боротьба, се все разом. Я все заздрив до вашої Європи, там, мені здаєть ся, і революція иньшим шляхом піде, аніж у нас... у нас хаос, у вас — організованість!

Остан одяг шапку, засунув конспект в кешеню і виходячи слідом за Богданом, продовжав:

— Ще, Богдане, хотїв би дуже поговорити з тобою про твій останній роман!

— А що, не подобаєть ся тобі? — зацікавлено поглянув на нього Богдан.

— О ні, подобаєть ся дуже, як роман... як твір художній. Лише дивна якась психологія героя відносно кохання й жінок. І чи не з себе самого ти се писав?

Богдан почервонїв.

— Як і все в творах, тут багато дійсности, багато й фантазії. Але хотїв би бути з тобою, Остапе, цілком щирим і багато де обчим поговорити та й почути від тебе докладну критику. Як би ти завтра був вільний, я б прийшов на цілий вечір, бо на улиці не про все хочеть ся говорити...

— Увільню собі для сього вечір неодмінно. Приходь.

XXV.

„Перебендя, старий слїпий... хто його не знає?“ Він усюди вештаєть ся та на кобзі „грає“...

Лунає дзвінкий дитячий голосок.

Серед великої клубної залі на стільці стоїть чорнявий хлопчисько з блискучими чорними очима і засунувши руку за червоний пояс поважно-повільно, голосно деклямує.

Коло нього стоять і сидять діти та їх мами. Поспішають його послухати й батьки та просто різні клубні гості, залишаючи читальню та біліярдну.

Се ж улюбленець всіх одвідувачів клубу недільними ранками, наймолодший громадянин, Грицунь Кононюк.

Ходить таке собі мале, товстеньке, румяне, по залі, а як спитають його: „як тебе звуть?“ каже.

— Гриць Кононюк, українець.

Надя задивила ся, заслухала ся — таке чарівне хлопятко і чудесно вірші каже. Взагалі спочиває душею вона завжди, коли буває з Вірою в сім дитячим товаристві.

А Віра... Вона бігає, скаче або пильно слухає, коли хто читає, оповідає. І кожної неділі раненько починає звертати ся до клубу „на ранок“.

Тут завжди радість, сміх, веселе шебетанне. „Гуси-гуси, до дому“... гукає одна з пань в далекому кутку, коли малий декляматор скінчив, зліз з стільця і вхопив ся за мамину спідницю. І уже всі „гуси“ зібрані в полі, одгукують ся: чого?

Далі йдуть спокійні „сусіди“, „фанти“, потім співоче „ой на горі мак“, ходить гарбуз по городі“; нарешті старенький композитор який завжди одвідує сі ранки дитячі, сідає до фортепіано, бере Грицуна до себе, ставить його близьенько і починає награвати. Щоб малеча співала.

„Ой на горі та женці жнуть“...

А попід горою, попід зеленою козаки йдуть...

— Мамо, мамо, як гарно! — шепоче Наді Віра, яка не співає, але з захопленням слухає.

— Так, дуже гарно... — всміхаєть ся Надя дитині. Все, що дитині гарно, і їй гарно. Та й справді, тут серед дитячої гри та співу настрої стає бадьорий, радісний.

— Мамо, зараз нам читатимуть казочки і малюнки показуватимуть, там, в другій кімнаті. Я бачила там і ліхтар е, тільки чому він чарівний зветь ся? Га, мамо?

— Тому, що... — але не докінчила Надя. Її вразило появленне в залі постати в поліцейській формі.

— Чому? — нетерпляче допитуєть ся дівча. Але Надя не чує. Вона стежить за сею новоявленою постатю, яка їй видаєть ся символом заборони усіх проявів духу живого і дивуєть ся:

— Чого *йому* тут треба?

— Где старшина? — спитала сіра постать у присутніх.

— Я, і я... озвали ся голоси:

— Я теж... озиваєть ся сивий композитор, знявши руки з роялю. Він пригортає до себе Грицуня і запитливо дивить ся на непроханого гостя.

— Маєте зараз розійти ся... Собраній нельзя...

— Як розійти ся? Тут клуб, ми, члени, приходимо почитати, пообідати. Се наша хата...

— Але діти не члени... Дітям треба розійти ся. — Сказано: никаких собраній.

— Діти притихли і тіснійше згуртували ся коло сивого дідуся. А Грицунь як гукне:

— Не хочу до-дому... Тут хочу.

— Та се ж не „собраніє“, — поясняє один з старшин. — Се діти собі грають ся.

— Ви ж печатаєте в газетах, щоб діти собирались по воскресеньям... Вот ето і собранія... Да вот у меня бумага... потрудитесь росписать ся...

Поліцай подав старшинам папер...

— А коли нам читатимуть? — почув ся нетерплячий голосок.

— Вот відіте, у вас тут недозволенне чтеніє проізвоідіт ся, совершенно крамольное собраніє.

— А ми ще не доспівали, ранійше доспіваємо, а потім читати, — озвало ся разом кілька дитячих голосів, цілком ігноруючи втручанне поліцай.

— Та вже мабуть і не доспіваємо і не дочитаємо, — почувли ся зітханія в гурті мамів.

Старий композитор сидить схиливши голову на руку. А Грицунь одводить його руку від голови і дзвенить своїм голосочком:

— Діду, прожени свого сірого чужого! Він нам заважає...

— А позавчора літературні збори розігнані і на далі заборонено — чує Надя в передпокої, де одягає Віру.

Всі вже одягають ся. Бо поліцай сів собі тай сидить. Що з ними зробиш, як він сидить?

Так, Надю се вже вдруге розгоняють. Позавчора, як звичайно по пятницям, зійшли ся молоді письменники, щоб свої твори почитати не для публіки, а для себе. Мав читати поет Кожушок, і се було б дуже цікаво. Але так само прийшов поліцай, правда не сей, а инший і прохав розійти ся. І розійшли ся.

— А я не розумію, мамо, — звертаєть ся до мами Віра... чому ми всі йдемо, а він сидить. Нас же багато, а він один... Чому справді, ви, дорослі, не прогнали його? Се ж „наша хата“? На дверях написано ось тут „Наша Хата“, — тягне завзяте дівча маму за руку. — А як „Наша Хата“, то нас же ніхто не може виганяти, а ще ми можемо всякого чужого вигнати... Правда, мамо? Я піду йому се скажу...

— І я... — озиваєть ся Грицунь.

— Діти, — виходьте вже ведуть мами протестантів до-дому, і Віру й Грицуна вже схоплено за руки.

— Так чому ж так, мамо, чому?

Справді — чому?..

Мовчать мами... Тяжко говорити.

Надя думає — як його пояснити?

— Уже розходитесь? Чого? а я так поспішаю до вас, щоб почитати, — назустріч їм дитяча бабуся.

Діти обступають бабусю й скаржать ся :

— Нам не дозволили там бути...

— Прийшов хтось сїрий...

— Приніс якийсь папер...

— І він там сидить, а нас одягли і повели.

Слухає бабуся дитячі скарги, оповідання мамів і каже :

— То се чисто так, як коза залізла в півникову хатку; його вигнала, а сама на печі сіла коза та ще й грозить ся... Оттак і у нас тут... Ну, та, нічого не сумуйте, діточки, і у нас знайдеть ся такий рак, що скаже: а я рак, неборак, як ущипну — буде знак! А коза тоді з нашої хати і вилетить...

— Вилетить? — захоплено питають діти.

— Вилетить!.. А ось потеплішає, підемо в ліс, у гай, під небо, до птахів, до сонечка... І там співатимемо, там бавитимемось, добре?

— Добре, бабусю, добре!

— Ну, а тепер ідть до-дому та спочивайте. Бувайте здорові! Всього доброго!

— Попрощала ся з усіма і зникла в дверях „Нашої хати“.

„Всього доброго“! — повторила Надя. — Так, вона, ся бабуся, дійсно все добре несе з собою. От уже й потішила діток.

— Мамо, а де ж той рак, що полізе в „Нашу хату“ козу виганяти? — сіпає її Віра.

— Буде рак, Вірочко... Як бабуся казала, — значить буде.

— Чорт зна що! Останнє огнище наше — „Просвіту“ зачине-но! — гарячить ся Остап.

Він, збентежений та обурений влетів отсе до Ганнусиноі кімнати, де Катря й Надя щось читали, а сама Ганнуся шила. Сидів і писав щось в куточку суворий змарнілий Михайло.

— Зараз в „Просвіті“ саме відбувала ся лекція.

— Ваша? — підвела на нього очі Катря.

— Ні. Моя була позавчора. Се товариша Петренка, вчителя. Так багато було людей. А тут прийшли, оточили будинок, розігнали людей і сказали, що діяльність „Просвіти“ припиняеть ся зовсім... Як се вам подобаєть ся? га? Се ж значить — нехай люде будуть такі темні як були. Ну, що газету нашу припинили, я не дивую ся, се газета революційна... Але „Просвіта“... се вже чорт зна що!

— Остапе, любий чоловіче, не лайте ся і не дивуйте ся... Так тепер мусить бути... Заборони, утиски, арешти навіть... спадає хвиля назад... — задумано, схилившись над шитвом — маленькою сорочечкою — відповіла Ганнуся. Вона стримала зітханне, яке рвало ся з грудей: спадає ж хвиля і її особистого життя. Піднесла ся хвиля її під небо, погойдала в соняшних проміннях та й спадає. Десь Павло зник і нема його...

— Ось тут Надя нам оповідала ще страшнійші річі, — вмішала ся Катря. — Сьогодні дітей розігнано, дитячі спільні забавки заборонено.

— Щось чув і про се я! — схвильовано мовив Остап. — Що ж тепер буде з нашими мріями про робітничий клуб?

— Може чули і байку про се — озвала ся Надя — чи швидче пророкування одної гарної людини: в „нашу хату“ влізла коза, вигнала господаря півника а сама сіла на печі та й не пускає нікого. Але прийде рак-неборак, який як ущипне, то буде знак, тай й вижене нахабного гостя.

— Се символічна байка, — потвердила Катря, — прийде рак-неборак, вижене нашого ворога і оживе наше житє. Тоді, Остапе, і „Просвіти“ і „Клуби“ і газети, все буде. Але се не зна-

чить, що зараз нічого не повинно бути. Утворюймо такі маленькі „просвіти“, маленькі клуби в приватних помешканнях... такі суботні сходи для розваги. Се ж нікому не забороняеть ся. Працюватимемо невтомно, хоч і тихо, і віритимемо, що прийде той рак-неборак...

— Ну що ж? хіба справді його хто злякаєть ся, того рака... ні, не думаю — сумно казала Ганнуся. — Так все погано таке важке стало житте, так душать, гнітять якісь хмари нависні... І сю нашу „козу“, яка нас виганяє з хати, ми мабуть не виженемо...

— Ганнусю! не до лица вам такий песимізм, се просто неможливо! — гукнула Катря. Така завзята робітниця з вас була, така жива людина, а тепер ялось ви змінили ся.

— Я змінила ся? Всі ми міняємо ся... хіба тільки ви все та сама. Ну, се щасливий виняток. А я вже почуваю, що всі ми дійсно пливемо за водою. Що в нас є, щоб наставивши човна свого проти течії, перемогти її? Що в нас є, щоб світ і людей перемінити?

— Весла є, — озвав ся Остап. — Руки є, щоб ними керувати.

— Весла? які весь час хтось вихоплює з рук! Руки — які звязані... Чи не бачите, як темно, як хмарно на вкруги! Як згасають, мов водою залиті, огненні смолоскипи революції, яскраві багаття правдивого палкого слова і навіть вже й маленькі свічечки просвіти! Що ж лишаєть ся? Темна ніч, темні душі, нудьга, злидні і гопак і горілка...

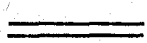
— Ганнусю, коли Павло приїде? — звів розмову Остап на иньше, щоб вирвати Ганнусю з того песимістичного настрою, який часто спадав на неї останніми часами.

Але захмарило ся ще більше лице Ганнусі і вона глухо відповіла. — Не знаю.

Михайло завозив ся в своєму кутку, підвів на неї свої засмучені очі, але нічого не сказав.

Ялось всім зразу так сумно стало в сій веселій затишній хаті, завішаній рушниками, малюнками, плахтами, в якій ще недавно було стільки життя та радости.

(Далі буде).

П. ВЕРГІЛІЙ МАРОН.

І екльоґа.

Першу свою екльоґу Вергілій написав коло 41 р. перед Хр., в тривожні дні упадку республіканців і триумфу Цезаріянської партії, з Октавіаном (Августом) на чолі.

Найповажнішою опорою партії були старі Цезарівські легіони, випробовані ним на протязі Галійської та Міжусобної війни. І розумієть ся найпершою турботою спадкоємців забитого диктатора було — задоволити його ветеранів. Спосіб задоволення був одинокий — традиційне наділення землею. Але перевести таку грандіозну аграрну реформу п'яного та мирно Цезаріянське правительство не мало сили. Земельний запас Італії був обмежений, ветеранів — багато, а скуповувати землю у землевласників, платячи високі ціни, правительство не мало змоги за браком грошей. І от, щоб вийти з трудного становища, воно звертаєть ся до методу конфіскацій: одбірає землі на території 18 найбагатших міст Італії і засновує на них колонії ветеранів. Налякана розпорядженнями урядових комісарів і сваволею жовнірства, хліборобська людність доходить до правдивого розпачу: одна частина її шукає виходу в еміґрації, друга лишаєть ся на місці і вступає в криваві сутички з новими власниками, третя — поповнює кадри бандитів та жебраків. Незадоволення населення та повсякчасні заколоти кінець кінцем занепокоїли правительство, і Октавіян мусів де в чому змягчити свій закон: він увільнив од конфіскації землі сенаторів і тих дрібних господарів, що мали володіння не більші нормального жовнірського наділу. „Сі льготи трохи потішили середні класи, і серед страшного заколоту ніжний і гармонійний голос заспівав пісню подяки, якій суджено було лунати на протязі віків. Вергілій, сам дрібний землевласник, наважив ся трактувати в буколічній поезії те, що ми назвали б нині злобою дня. Він висловив в першій екльозі свою подяку і подяку дрібних землевласників Італії молодому владарю, якого ще й сам гарзд не знав, примішуючи до неї де-що тієї побожності, яка після апотеозу Цезаря мала тенденцію поширюватись з покійного фундатора на живих ватажків народньої партії“ (Фереро). В першій екльозі Вергілієвій перед нами поетичний пейзаж Л'юмбардії, і на тлі його розмова двох пастухів — Титіра (самого поета) і Мелібей. Мелібей, вигнаний ветераном з свого власного маєтку, дивуєть ся товаришові, що в такій хуртовині зумів зберегти свій хутір і свою худобу, а той, одповідаючи, починає прославляти молодого Цезаря, як бога, що дарував

Йому спокій, вернувши ґрунт та худобу; він обіцяє приносити на оltар своєму богові найкращих ягнят і клянеться повік вірно йому служити. „Надто вчасний апотеоз на другий день після кривавих проскрипцій“, — завважає з сього приводу Г. Буасье, а другий авторитетний дослідувач римської старовини додає: „От коли в літературі римській повіяло новим духом, от де початок поезії Авґустової доби і границя старого республіканського письменства!“

Сі слова коротенько, але виразно окреслюють історично-культурне та історично-літературне значіння Вергілієвого твору.

Мелібей:

1. Титіре, ти в холодку опочив тут під буком гіллястим
І на сопілці сільській награвеш мелодійної пісні.
Ми ж полишили наш дім, наші ниви; од рідного краю
Геть утікаєм... Нам тяжко... А ти — в холодку, на дозвіллі
Будиш в діброві луно солодким імям Амарілі.

Титір:

О, Мелібей! мій бог послав мені віху сю й радість.
Завше для мене лишить ся він богом; оltар його завше
Буде окроплено кровю ягнятка з моєї кошари:
З ласки його бо на пашу корів я й ягнят виганяю,
З ласки його награвю, що захочу, на тихій сопілці.

Мелібей:

Так! Я не заздрю тобі... Я дивуюсь... Бо ж буря лютує
Нині на наших ланах. І сам я, старий та безсилий,
Кіз своїх далі жену... А ся? поглянь бо на неї:
Двох на горбі козенят у ліщині вона породила,
Так і лишила їх мертвими там, на камінні непліднім.
Часто се лихо мені — о моя сліпота та нерозум! —
Громом розбиті дуби на путі на мої вщували;
Часто се горе гірке вороння накликало зловісне...
Але хто ж бог твій і де він, скажи мені, Титре друже!

Титір:

В Римі мій спас і заступник... ти знаєш, простець незвичайний,
Місто те дивне, гадав я, подібне до наших містечок,
Де на базарах ми сир продавали і наші ягниці;

Думав я: пес, хоч і більший, у всьому подібний щенятам.
Нині я знаю, що Рим над містами підносить ся всіми,
Як над кущами повздої лози кипарис величавий.

Мелібей:

Що ж так манило тебе до того величного міста?

Титір:

Воля, мій друже! хоч пізно, як волос на старість посивів,
Взнав я принади її, — осяяла вік мій ледачий.
Зглянулась доля на мене, хоч довго прийшлося її ждати.
Перш Галатеїн невільник, я нині служу Амарілі...
От як була Галатея, то — щиро тобі признаю ся:
Вільної хвилі не мав я, не мав заробітку ніколи...
Хоч на олтар і складав я нелічені жертви безсмертним,
Хоч працював я, як міг, і сир свій видавлював туго,
З грішми ніколи моя не верталась додому правця.

Мелібей:

„От коли я зрозумів, чому так Амаріла зітхала,
Щиро молилась богам, для кого виноград зберігала.
Титір покинув свій дім, — а по ньому тут сосни журились
І говіркі джерела, і широкі зелені діброви.

Титір:

Що ж мені діять було? Чи ж я міг zostавати ся в призрі
Чи ж я не міг попросити у бога спокою та шільги...
О, Мелібей! я бачив там мужа, що йому на пану
Пишні що-місяця жертви по храмах приносять ся наших;
І на благанне своє ласкаву почув я одповідь:
Все, що твое, при тобі. Вертайсь до худоби безпечно.

Мелібей:

О, ти щасливий, мій друже! майно і твій хутір з тобою.
Досить тобі на житте... Твое поле оброблене добре...
Не заболочений луг: ні комиш, ні рогіз не росте там.
Не на чужому ти пастимеш вівці, і пошесть ворожа
Од незнайомих сусід на ягнята твої не перейде.
Так! ти щасливий, мій друже! ти дома, лежиш в холодочку
Біля священних джерел, на березі рідної річки.

Тут тобі тин-живопліт, де гиблейські трудівниці — бжолі
 Взяток важений беруть на буйнім верболозовім цвіті,
 Вколо літають, бренять, до солодкого сну запрошають;
 Тут, по-під скелю йдучи, садівничий наспівує пісні;
 Тут про кохання твое голуби тобі зтиха туркочуть
 І з верховіття кленка озиваєть ся горлиця ніжна...

Титір:

Так, мені добре... І перше олень піде пастись в повітря,
 Море раніше всі викине риби на піски безвідні,
 Парти із живих долин приблукають раніше до Рейну,
 А напівдикий германець черпатиме воду із Тигра, —
 А—ніж у серці моім зачитаєть ся образ владики.

Мелібей:

„Лихо судило ся нам; ми йдемо на безвіддя Лібійські,
 Другі мандрують до скитів, а треті — на берег Оакси;
 Навіть на північ, за море ідуть до Британського краю...
 Чи й доведеть ся коли повернути ся знов до отчизни,
 Щоби з слізьми на очах, по роках сумного вигнання,
 Глянуть на землю свою та на сріху убогої хати.
 Жовнір захожий мої родючі виснажить ниви,
 Варвар тут жатиме хліб... От до чого усобиця люта
 Нас, громадян, довела!.. Чи для того ж ходив я за полем,
 Чи за-для того я груші щепив і викохував лози?...
 Кози, щасливі колись, годі плакатись, — далі рушаймо.
 Вже не лежати мені по-між рястом у темній печері,
 Вже не дивитись на вас, по далекій розсипаних скелі,
 Пісні уже не співати, і певно, що скоро без мене
 Вам доведеть ся гіркий верболіз та конюшину скубти.

Титір:

Ні, ти не підеш нікуди, і ніч перебудеш зо мною;
 Ложем нам буде трава, а вечерю ми маєм розкішну:
 Добре оддавлений сир, і каштани, і яблука спілі.
 Глянь бо: ген-ген над хатами димок уже веть ся вечірній
 І од гірських верховин по долинах прослали ся тіни.

Переклав М. Зеров.

БОРИС ЛАЗАРЕВСЬКИЙ.

Дитятко.

Весна цього року прийшла до Криму пізньою.

Був вже травень, а ще цвіли по садах ніжним рожевим кольором мигдальові дерева і їх фарби, та їх спокій вабили до себе. Але на тому високому бульварі, де вони цвіли, що дня гуляло багато людей, і якимось не хотіло ся на їх дивитись, а іноді і страшно було, що зустрінеть ся хтось знайомий, та почне балакати та питать про те, про що вже не хотіло ся і згадувати.

Одного вечора я вже надів шапку й взяв ціпок, щоб піти до бульвару, де цвів мигдаль, да так і не рушив з хати: усе тупав вперед і назад, та курив, — мабуть з ців сотні цигарок збавив. Якимось не примітив, що не тільки вечір пройшов, а вже минуло і півночі, ще одна тільки блідна наче зелена зірка зосталася на небі, праворуч; а ліворуч, вище берега морського, вже довгі червоні стьожки протягнули ся; ще через кілька хвилин по під тими стьожками виявились гарячі золоті шнури...

Я ще раз подивив ся в той бік і подумав: „От тепер запевне там нема нікого. Піду я посижу на самоті поки не зійшло сонце“. Набрал повний портабак цигарок, тихесенько відчинив двері і по малу став підніматись у гору по вулиці, а потім по кам'яній доріжці до мигдальових дерев.

Нікого не зустрів і дуже сьому зрадів.

Велика краса була кругом. Та краса, про котру степові люди навіть і не знають. Уже блищало, а не синіло усе море, і було воно від мене так далеко, що хоч би й тисячі мертвих людей в йому плавали, то не могло б мое око заглядіти. Велика парусна схуна здавала ся схожою на манесенького біленького метелика. Я глянув назад те-ж краса: ніжно-фіялкові гори обняли ся одна з другою. Поміж окремими скелями плавав сивий туман. Не було ні видно, ні чути і жадної пташки. Дерев з рожевими квітками мовчали, не хитали ся гілочки, не тремтіло листячко.

Здавало ся мені, що і се далеке море, і туман, і скелі — живі, і красують ся вони так спокійно, тим що знають і бачили колись давно щось таке, чого не бачили і не знають наші теперешні люди.

Ударило десь на дзвіниці пять годин ранку, а потім я почув, що хтось іде по кам'яній доріжці. Через хвилинку я угле-

дів нестарого офіцера, і хоч на його картузі не було кокарди, а на кітелі блискучих гудзиків, я зараз побачив, що се морська військова людина, і не тутешня, бо ранійш я його ніколи не зустрічав, а може й зустрічав, так наче десь у другому місці.

Очі в його були наче втомлені і з чорними кругами, але блискучі і не примітно було, щоб сей чоловік нудьгував, або журился. А під той час життя кожного офіцера було страшне. Не схожий він був й на тих молоденьких мічманів що живуть одним днем, та ніколи не сумують, бо ніколи, ні про що не думають.

Ми мовчки обдивлялися одно одного.

Він сів недалечко, вийняв цигарку, потім коробку від сірників, одкрив її побачив що порожня і зараз же кинув далеко від себе у жовту траву. Я нарочито вийняв своїх сірників, щоб дати йому закурити, але став чекать, поки він сам попрохає.

Так воно й вийшло, хоч і не зразу.

Й знов чудно мені здалося, що в нашому маленькому місті, де всі знали одно одного, я ніколи не бачив сього облича.

Несхожий сей чоловік був і на приїзжого, — окрім того було відомо, що залізниця вже дуже давно зовсім не ходє, та що дня нещасні божевільні большевики ловлять, та катують, та ріжуть кожну інтелігентну людину, або стріляють у спину. А обличє сього невідомого пана було якесь особливо розумне, а б ще сказав — світле, наче дуже щасливе.

Ся людина мене зацікавила.

Я мовчки чекав, курился, та обдивлявся його голову. Вона була трохи вище над скелею, на фоні блакитного кримського неба. Весною, тільки ранком можна дивитись очима на се горяче небо.

Несподівано прилетіла якась дуже маленька пташка, — наче колібрі; я бачив таких на Анатолійському березі у Туреччині, недалечко від місця Зунгул-Дак. Але не можливо було, щоб ся слабосильна пташка перелетіла через море. Ся на тоненькій гильці дерева, повернула головку вправо і вліво, і, здалося мені, що пташка обдивляєть ся не мене, а мого сусіда. Я не чув ся коли і як і куди вона счезла.

Така дрібниця стрівожила мене.

Я хотів озватись, коли в сей мент невідомий чоловік сам озвав ся: попрохав закурити. Потім сказав щось про те, який чудовий сьогодні ранок; у його словах я почув якийсь акцент, наче полтавський, наче київський, рідний — не тутешній. Але

почали балакати ми по російськи. Я сказав, що дивуюся, чом се його ніколи не було видно, ні на бульварі, ні на вулицях, ні по службових справах, ні тепер, ні тоді, як ще наші матроси не були схожі на божевільних.

Він якось здвигнув плечем і одмовив:

— Се тим, що я вихожу з дому або дуже рано, або дуже пізно...

— А через що так? — зацікавився я.

— Та бачте, такі обставини, що інакше не можна. — Потім він мені повідав от що:

— Як раз 13 грудня сієї самої ночі, як товариші-матроси вирізували, мордували, та водили на катування нашого брата, — сієї ночі чи доля, чи недоля послала нам з жінкою дитятко... Мабуть що доля, бо якби оті нещасні кати не побачили лікаря та баби, що працювали коло моєї жінки, то, мабуть я б з вами тут не сидів і не балакав, а десь спідали б моїм трупом дельфіни. Божевільні злочинці увійшли як раз у той мент, як у перше крикнуло дитятко, направили на мене та на лікаря револьвери, але ми їх не злякалися. Якось байдужість захопила мене. Старший, чи їх комісар, чи коновод (дуже гарна українська пика) — мабуть більше злякався, бо махнув на своїх підручних рукою, та тільки вимовив:

— Ну, ми сюди зайдемо днів через три... Нехай буржуї справляють ся самі з своїм приплодом.

Всі вони зареготалися й пішли геть з хати.

Моя бідна жінка так і не зрозуміла, хто се, і чого приходив. Щоб її заспокоїти, я потім сказав, що се матроський караул, та помилився і не туди втрапив... Ну, та про се, здається, вам не цікаво слухати, бо ви й самі, мабуть під оті часи бачили чорта в ступі.

— Бачив... тільки хотілося б знати, чи були вони у вас на третій, або на четвертий день?

— Були, але не дуже хочеться про се згадувати, та й сами ви знаєте, що мало тут цікавого, — бо звір се звір і є...

Офіцер тяжко зітхнув, а потім тихенько почав казати далі.

II.

Назвали ми свою дочку Газя. Се не справдішне її ім'я, справдішне було Вікторія, але так нам подобалося.

Десять місяців назад, як виявилось, що буде в нас дитятко, ми з жінкою дуже зраділи. Тоді були зовсім інші обстави-

ни, і жили ми в рідному краю. Потім по службі прийшло ся переїхати у Крим. Й матроси й офіцери тоді ще вмiли вірити, надіятись і любити. Після Покрови, як стала наближатись зима, стало наближатись і людське божевілля. Я вже нюхом чув, що де далі, буде гірше. Жінка часто плакала та сумувала, не так за себе і за мене, як за ту нову душу, що мала, виявить ся на світ. Ми жаліли її, а іноді і гнівались на безвинну, думали, що вона звяже нам руки, що через неї не можна буде виїхати на Україну, бо по залізницях вже робило ся таке, що й дужому чоловікові не в силу було проїхати, не те що до Київа, або до Харкова, а й до Катеринослава, а за для моєї непорожньої дружини, кожна поїздка була б смертю. Ну, так ота сама Газя, чи Вікторія, слабенька, як весняна муха, вирятувала нас з таких обставин, з котрих не міг би вирятувати може й сам Солимон.

З середини грудня заварила ся в нашому городі каша тай крута з людського мяса та крови...

Іноді хотіло ся писать щоденник... мої руки брали перо і знов його кидали... „Нащо писать? — думало ся мені. — Як не пиши, а тільки дві долі буде для сих сторінок: або звіри їх пошматкують та сплять, або якийсь дурень з горячим серцем та з холодною як крига головою колись буде над ними думать, та тільки не про те, що написано, а про те, чи мав право я писать, і на якій мові, і для кого, і для чого?... Судить буде не знаючи й не бачивши того, що знаю й що бачив я... через те й не писав... Нудив світом, та окрім жінки ні з ким не балакав, щоб не виймати з душі свое святая святих...

Тільки думав: „Хвала Богу, що в нас є Газя“.

Справдішньої служби тоді вже не було ніякої, не було і грошей. Ми вдвох, без няньки клопотали ся коло дитинки і ніколи разом не виходили на вулицю. Мало часу лишало ся в нас за для того, щоб міркувати про те, що робить ся в нашому нещасливому місті. Підняли ся українські прапори на всіх кораблях, але недовго віяв їх теплий вітер; приїхали з півночі чужі люде, щось гомоніли, махали руками, щось кричали, знущали ся над Україною, топили, різали і старшин і один одного, доки не добили ся, що счезли жовто-блакитні полотнища...

Пам'ятаю один ранок: якось нишком від жінки пішов я, здасть ся в останній, раз подивитись на свій корабель, та на своїх людей, котрих я так любив.

На палубі був гомін: наче барани купою стояли знайомі мені колись щирі робітники і браві вояки та без перестанку гомо-

ніли. Памятаю їх облича, памятаю і назвиська де-котрих: Михайло Шульга, Йосип Очерет, Іван Дудка, Петро Чередниченко, Грицько Іщенко, Іван Бугай та ще багато других; усі вони балакали по російськи, через те не дуже розбірно виходило. На мене подивились иньші скоса, иньші по звірячому, иньші пускали очі до долу; — зовсім не хотіли бачить мене, а не то що слухать...

Потім зразу чогось всі змовкли.

Залопотів мотор біля трапу. Щось підійшло до корабля катером. Оказало ся, що якийсь цивільний Шпіро чи Шапіро — назвуть його паном вибачте, — не можу... Він швидко вибіг на палубу, трохи не збив мене з ніг і опинив ся серед наших людей. Й зацікавив ся, що воно буде далі?..

Той Шпіро почав їм щось казати, зразу тихо, а після дужче, ще дужче, а далі як зарепетує:

— Я вас тепер буду гладить не тільки по шерсти, а ще й проти шерсти...

Та як затупоче ногами, а вони, вони... — матроси... вони стояли „смирно“ та слухали. Так стоять, наче укопані, під страшний час пожежі, коні... І не можна їх вивести з огню ні пугою, ні добрим словом... Так стояли і матроси і слухали, от ті самі що не хотіли слухать не те що старшини, а й батька з матір'ю...

А він махав руками та кричав...

Коли якось тихо підійшов другий катер, з його виліз мій товариш, раз-у-раз веселий чоловік. Тільки на сей раз і він був сумний та жовтий. Підняв ся на палубу і раніш усього звернув ся до мене:

— А я був у вас, хотів вам нагадати, щоб ви сьогодні краще не приходили на корабель, та й добре зробив, що зайшов, там ваша жінка дуже клопочеть ся; здаєть ся, ваша дитина заведужила, чи що...

В мене захолола голова. Й мерщій попрохав собі катера, ледві випросив...

З берега скорійше скільки було духу, побіг до дому. Хвала Богу, нічого особливого не скоїло ся. Газя вже тихо смоктала молочко, тільки в матері на лиці була якась незвичайна тривога. Вона мені зараз похвалила ся:

— Ти ж знаєш, що вона ніколи не кричить. А сьогодні, як тільки ти вийшов з дому, так хто його зна, що з нею і зробило ся, плаче та аж випинаєть ся, вся посиніла. Я злякала ся,

а тут зайшов твій знайомий, так я і попрохала, що, як де зустріне тебе, щоб швидче завернув до дому. Чи ти його бачив?

— Бачив.

Але я не сказав їй де і при яких обставинах я бачив приятеля, щоб не переполохать жінку.

— А се хвилини з п'ятнадцять назад змовкла, зтихла наша Газя. Зараз ач, як спокійненько смочче молочко.

„Се як раз в той самий мент, як з корабеля пійшов мій катер, подумав я, але не сказав у голос.

Того ж дня, у вечері, стало відомо, що всіх офіцерів на кораблі заарештовано, а де-яких і замордовано. Страшно було думать про людське звірство. Всі люде у нашому місті тільки й балакали про се, а в ночі не спали, — чекали свого смертного часу.

Здавало ся, що у всьому місті тільки я та моя жінка не дуже багато розмовляємо про се, бо ніколи було. І в ночі ми не дуже бояли ся, бо затомлені міцно спали, доки не прокинеть ся, та не залхика Газя.

Частенько бувало і так, що годину, й другу дитятко зовсім не спить і не кричить. Лежить собі та все щось роздивляється ся; то на стелю дивить ся, то на синю електричну лампу, а як понесеш Газю по кімнаті, то дуже вона любила (так мені здавало ся) дивить ся на квітки, що стояли на вікнах...

Зіма була люта не по кримському. Топлива не вистарчало, а іноді й купить ні за що було.

І я й жінка, часто спали не роздягшись.

III.

Іноді з вечора і до самого ранку матраси палили з рушниць по вулицях. Забавляли ся, утішали ся: як іде яка панночка, так візьме та навмисно коло самого вуха і бахне. Палили вони і на голодну кутю, і на водохреща... Мабуть, тисяч до двохсот патронів пропало. А хтось, десть сьому радів, а темнота старала ся, як тая бабуся, що несла вязочку дровець Іванові Гусові на кострище.

Я вже казав, що нам не дуже багато було часу реагувати на пальбу та злочинства. Ледві три місяці було нашій Газі. Ще воно й не сиділо, ат же здавало ся, і мені і жінці що воно вже щось знає, і наче якась розумна усмішка іноді торкалась по її малесеньких губках.

Може на місяць, злочинство у нашому місті затихло. Але знову ще з початку лютого приїхали з Петрограду та Москви якісь люде в шкуротяних капелюхах, та почали лякати наших матросів, що ніби то татари хотять їх взяти у кріпацтво. (А татар тих жменя була).

Поїхала „карательная експедиція“ у Бахчисарай та в інші города. Били нещасних кримських аборигенів, на очах чоловіків насилували їх жінок, грабували хазяйство. Але вернулися наче не зовсім ситі. Днів через три виробили в нас ще одну „Варфоломівську ніч“. Прийшли й до того хазяїна, в котрого кімнату ми наймали. — За нашими дверима, спала хазяїська дочка. На ніч вона ставила коло ліжка параван.

Ми з жінкою прокинулися о другій годині ночі, від стуку цобіт та рушниць. Я встиг вимовить:

— Ну щож всі в трьох так і помремо... хоч разом...

Жінка кивнула головою. Я сів на ліжку та став чекати свого кінця. Каті крутилися вже коло наших дверей. Я чув, як вони сперечалися з хазяїном-лікарем, відчиняли шафи, лягали ложками, — шукали срібних, — та ні жадної такої не знайшлося.

Мабуть вони не примітили наших дверей через той параван. Ну як би було прокинулось дитятко та закричало, тоді б прийшли на голос, але Газя тихо спала, всміхаючись в сні. І дивно було, що не збудило її отсе гриманце та голосні балачки. Мабуть, годин зо три мучили та тягали вони нещасну лікарську семью, а потім я почув як їх комісар гримнув:

— Ну щастя ваше, що я дуже хочу спати...

Далі випустив своїх товаришів на вулицю, але сам повернув назад, та пішов через кімнату панночок прямо до нашої кухні. Вже потім виявилось, що він і жив в нашому помешканні з кухаркою, і що дня їв хліб-сіль хазяїський.

Не хочеться про се й згадувати, та мабуть, я вам не все й не так розказав. Було воно гірше: — словами не вимовиш.

О п'ятій годині, як усе заспокоїлось, прокинулася наша дочка, підгодувалася, а далі мовчки стала гратись. Змучена жінка заснула, а я взяв Газю на руки, та ходючи носив. Спинився біля столу, над котрим були розвішані партрети дорогих мені людей вже померших.

І чудно було бачити, як дитячі очі серіозно дивилися на ті партрети, і заходило в голову, що вона їх десь бачила раніш,

і пам'ята де-яких. Іноді страшно було, іноді думалося, що може вже і з моєю головою неблагополучно, тим таке і лізе.

Я сам сміяв ся...

IV.

— Ви ж самі знаєте, балакав він далі, що весна цього року прийшла пізно. Але як прийшла, то наче якийсь лютий цар, або король амністію дав. Нам з жінкою полекшало. Газя підросла. Можна вже було виносити її на сонце. Мене в кожную вільну хвилину тягнуло до сонця, але не до людей. Я став їх бояти ся. Іноді страшно ставало, як би не зсунуться з глузду та, щоб не одвезли мене в лікарню божевільних. Уперед я тікав від людей на бульвар тільки не на сей, а до моря, ранком, як ще нікого не було. Слухав як гудуть хвилі, дивився на чайок, і таке у мою голову запливало, що іноді і сам не міг сказати, де я живу і хто я такий?

Іноді думалося, що як у морі нагадують про берег чайки, то мабуть на тім світі про життя на нашій грішній землі, так нагадуватимуть рідні душі, коли яку зустрінеш. Тільки одного ранку мене вигнали і з приморського бульвару теж люде, але овсім иньші і я вже після цього ніколи не міг вернути ся на се місце, і досі бою ся про його згадувать...

Ті люде не зробили мені ніякого зла, вони приплили аж у чотирьох разом, три вперед, а один — після. Зразу не можна було розібратись, що воно таке, — наче кісіль з молока. Руки і ноги є, а голови і не має, черево, як гора, а кишки теліпають ся окремо, теж білі та слизькі, аж блискучі. Як приплив четвертий, такий самий безголовий, тоді тільки я догадав ся, що се тіла замордованих офіцерів, хотів утікати, але не міг рушити з місця, бо наче хтось надів мені на ноги залізні пуга.

Хвилин через десять підійшло два матроси, подивились на кісіль, покрутили головами і закурили по цигарці; потім один матрос почав щось балакати з серцем, аж почервонів, а другий вислухав, знов закурив і спокійнесенько відповів товаришові:

— Коли ж вони дурні! Хіба ж можна колосник „найтовити“¹⁾ до голови та ще й дротом, от воно вода гойдаєть ся, а дріт у шию відаєть ся, усі голови і поодпадали, а все через те що на спіх робило ся — а як би вагу причипили до ніг, так воно б дебелійше було...

¹⁾ Вязати.

— А дебелийше! — озвав ся його товариш.

Обидва глянули на мене, я на їх.

Вже не памятаю, як я вийшов з бульвару, чи швидко, чи тихо, тільки до дому не хотіло ся. Я завернув до цукерні і звелів дати шклянку кави.

Ні їсти, ні пити не міг, і те молоко, що льокай влив у мою шклянку здавало ся схожим на густий білий кісіль.

Опісля, мабуть, цілий тиждень я не виходив на вулицю.

Усе думав, наче хотів сам себе розпитать, нащо воно приходять наші душі на сей світ, учать ся, виростають, а потім відпровожують ся знов в невідому сторону? І хотілось знати де та сторона, і що там робить ся? І ще почувало ся мені, що ніхто не родить ся і не вмирає невідомо для чого, а є якась потреба, щоб один був замордований, та ще й невинно, а другий ходив собі вільно, так як отсе я...

V.

Якось перед вечером, як ще не сіло сонце, жінка пішла у місто за хлібом, а я лишив ся з дитятком. Наших хазяїнів теж не було в дома. Газя не спала і не кричала, тільки крутила ся, не хотіло ся її лежати в колисці. Я взяв її на руки, щось заспівав, та пішов по всіх кімнатах, де багато було зелені, квіток, і між ними невеличкий глечик з виноградом, молоденьким, з ніжним листячком.

Я підніс Газю зовсім близько до винограду, вона зразу дивилась на тоненькі гілочки, та на листячко, дуже серйозно, а далі чогось засміяла ся, потягнула ся ручками близьче. І знов мені показало ся, що вона десь і колись раніше бачила таке саме зілля і тепер зрадїла і здивувала ся і хоче зрозуміти, як се так, що вона опинилась біля такого самого винограду?

І вже для мене зовсім ясно було, що кожна людина раніш, ніж уродила ся на нашій грішній землі, жила десь на другій планеті, а уродившись, як тільки її оченята починають реагувать на всякі вражіння, згадує своє житте, а сказати і не може. І зробив так Бог, що як дитятко тільки почне балакати, тоді воно вже зовсім забуває те, що знало і бачило, — зробив се за для того, щоб ми не дознались...

Про сі думки я не похвалив ся жінці, як вона вернула ся.

Я звик, колихаючи Газю, співати її ріжних пісень, иньші її дуже подобали ся. Я співав і нових і старих пісень, і так, на губах, якісь марші грав.

Примітив я ще, що вона дуже любила мелодію на Шевченкові слова:

„Хусточка ж моя червоная“...

Тоді губки Газі сміяли ся, і було видно на їх якесь щасте, ще й якась ніжна втіха на її рідницях. І згадав я, що колись мені розказували, що се була найлюбіша пісня моєї покійної матері.

Не можливо думати, щоб у такої маленької дитини вже був музичний слух, щоб одрізнити одну мелодію від другої.

Але се було так.

І ще раділа вона, як співав я:

„Ой гиля, гиля гусоньки на став“...

Може теж чула десь і колись.

Іноді Газя лежала мовчки та дивила ся на стелю і по очах її видно було, що вона баче щось таке, чого зроду не бачили ні я ні жінка.

У місті що ночі когось різали та стріляли, потім викидали у море. *Освічені* люде бояли ся визирнуть на вулицю і дуже нудьгували через те, що мусіли сидіть як у вязниці. Шпіро украв кількось миліонів тай втік до Росії...

Ми з жінкою якось спокійно дивили ся вперед і нічого не бояли ся. І смерти не бояли ся.

Наші хазяїни дивували ся на сей спокій та іноді питали:

— Чого ви такі легкодухи?

— Бо я знаю, що в сьому місті, ні зо мною, ні з моєю дружиною, ні з нашою дитиною нічого не скоїть ся.

— Хтож се бо вам сказав, що з вами нічого не скоїть ся, ви й у сїм разі шуткуете?

— Може й так, відповідав я йому, а сам в ту хвилину думав: „о я ж ані трошки не шуткую... Газя мені сказала“...

Вернула ся весна і, як бачите, зацвів мігдаль, синійше зробило ся море, і кримське тепло наче трохи заспокоїло нещасних людей, що все старали ся, як би один одному кишки вицусити.

Якось меньш стало душогубства і не так часто грабували городян. В ночі робочі люде зробили охорону. Саме головніше було, що не треба вже було топити, ні тепло одягатись, і щодня ми з жінкою виносили Газю, або на вулицю, або от на се місце, де ми з Гама розмовляємо. І знаєте що?—Кольор мігдальових квіток Газі теж був знайомий, а от, наприклад, червоного маку.

що росте тут по між камінням, так вона наче бояла ся і відко було, що вперше бачить таку квітку...

Чоловік, що розказував мені се все, розвів руками, подивив ся на мене, помовчав і поволі вимовив:

— Я знаю і ви не ймете мені віри, і ви думаете, що я зсунув з глузду...

— Ні, не думаю.

Він схопив ся руками за голову, а далі якось швиденько вимовив:

— Ну, що ж мені робить, як я се абсолютно знаю, як знає вчена людина через спектральний аналіз, що є по иньших планетах... Ще вам забув розказати, як Газя реагувала на море, — вона зараз його пізнала, як вперше побачила, то так зраділа, що й на руках вдержати її не можна було... А от як побачила вона чайок білих — мартинів, що літали над її головою, та кричали, так їх не пізнала, — мабуть там, де вона жила ранійш, таких птахів нема зовсім, або співають вони мелодійно, а не так як сі, що викльовують очі прибитим до берега мертвякам. Я і на сі трупи спокійно дивив ся, бо од Газі знаю, що ще ранійш було якесь житте, а коли було ранійш, то буде й далі...

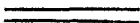
Він виняв годинник, став на ноги і полохливо вимовив:

— Ох і забалакав ся ж я з вами!. Ну прощайте...

Я подав йому руку, теж встав і пішов на другий бік до вічно-синього моря, котре бачили мої діди й прадіди і тоді ж, з ними і якась маленька Вікторія-Газя

Коло берега гули хвилі, а далі наче погоді стихли, там малячили та кричали чайки, підлітали низенько до зеленої води, та знов підіймались.

Може знов деь угледіли білий кісіль...

О. О. Русов.

(1847 — 1915).

Відомий український суспільний діяч та вчений вмер далеко від Києва в Саратові, куди занесла його доля разом з евакуованим Комерційним Інститутом. Київське громадянство взяло участь в похоронах шановного українського діяча, коли тіло його перевезено до Києва, але київська українська преса не могла, як слід було, відгукнутись на цю важку втрату, бо по волі російської влади на Україні мусіла припинити свою працю. Через те — зрозуміло буде — мало було українських некрологів на пам'яті покійного українського діяча і українські наукові кола не могли відповідним чином вшанувати його пам'ять. Спробуємо тепер в де-чому заповнити прогалину.

Людина м'якої лагідної вдачі, Русов приваблював своїми рисами всіх, хто його близько знав. Вчений дослідник сполучався в його особі з громадським діячем, який не знав компромісів і просто йшов своїм шляхом, не зходячи на манівці. Життя його склалось не дуже спокійно. Доводилось йому зазнати гонення, тоді Русов міняв місце життя і переселявся до иншого місця, з Києва до Петербургу, з Чернигова знов до Петербургу. Доводилось йому через гонення втрачати посаду і шукати праці, брати, з-за для кусника хліба, працю не цікаву та нудну, як в Петербурзі довелось взяти працю в тов. „Надежда“. До таких перемін в життю ставився Русов з якимсь спокоєм філософа, який спокійно відносить до дрібязків життя і не надає їм ваги. Щоб забезпечити собі необхідне, Русов набирав часом багато праці, що втомлювало, але й до цього ставився він спокійно.

Русов мав нахил до юмору і в розмові часто з тонким юмором освітлював щоденні події та факти звичайного життя: він вмів як раз зауважити відповідну до цього основу щоденних конфліктів, до яких инші звичайно ставились серйозно, віддаючи дуже багато уваги і беручи вповні як гідне уважного відношення. Одна — дві рисочки, побіжно кинена паралеля, і все відразу мінялось. Замість звичайних одінок — зовсім нова, з зовсім нового погляду. До сілських відносин, наприклад,

¹⁾ Коли я писав цю замітку, П. Я. Стебницький передав мені 10 листів О. О. Русова до нього, за що складаю тут щире подяку, бо уривки з цих листів добре характеризують вдачу покійного. Листи I — IV належать до травня 1908 р., V — VII до 1910 р., VIII до 1911 р., IX — X до 1915 р.

Русов прикладав, шуткуючи, зовсім інші принципи поділу, гуртовання по партіям та течіям, як в розвиненім та складнім політичнім житті, і таким чином виникав несподіваний та глибокий контраст між двома групами фактів. При таких змінених пропорціях велике отримувало зовсім нове освітлення, а дрібне місцеве через паралелі зявлялось в новій оцінці.

Листи Русова часто перейняті сим юмором і окремі їх епізоди зявляють ся добрим зразком такого ясного спокійного юмору. Ось, наприклад, сільський конфлікт між попом та хвершалом з приводу собаки, яку він привіз з собою з міста, а хвершал потім перехопив: ми наводимо сей цікавий уривок з листа (№ IV).

„До батюшки ж у Ловинь прибіг рудий собака прибудний (по просту сказати Рябко). У фершала Алемнянського на того собаку очі ражеверіли ся так, що не втерпів та й вкрав у попа собаку. Пузьи з початку думав був фершала усовістити словами з писання, а коли побачив, що він — нерозкаяний грішник, то вертаючи ся з поминального обіду, (значить во благоутробі вже і в благоїдниті) заїхав до фершала у хату да й замкнув ся з середини. А фершал, теж не будь дурак, запер панотця ключом з-на двору. Сів на велосіпед та з Рябком і втік куди видко. Прийшла тудя од нас панночка-медічка в аптеці варити мені гіпекакуану з йодом та й каже: тут же, батюшка, одперто, можете вийти! А пузьи каже: „не вийду, поки не верне собаки, бо се сеттер. А я знаю, що й Халімон з однієї шайки з фершалом. Й буду сидіти, поки не знаплю їм тут їх больницю“.

„Прибігла до нас панночка, потім сам пузьи прислав заявленіс, що його арештовано, а як побачив, що ефекту ніякого не виходить з того заявленія, то прибіг і сам, і приніс ключа од прийомного покою та аптеки. Панночка його почала одноювати чаем, а він їй подарував за це огірка. Тепер вже видко, що вона пристала до його партії. Й ж, як ключ од прийомного покою у мене, мабуть запишуєть у партію Халімона з фершалом, бо Халімон у громаді обстоєє двокласну школу: партія прогресу, і скоро в нас почнеть ся боротьба Montecci і Capuletti. І вона так мене захоплює, що не думайте, щоб я скоро вернув ся на борьбу з М. і К^о“.

Вмів О. О. Русов добре зауважувати основні моменти життя та побуту, який бачив на власні очі. Багато їздячи по Україні, Русов зхонлював місцеві ріжницї в побуті, звичаях та мові. Се була глибока уважливість, нахил до спостережень. Відтінки місцевої говірки, розмова з випадковими сусїдами в вагоні, взаємні відносини на сільським сході — все се знаходило в Русова живий відгомін, спостереження уважного самовидця. Ось він в листі пригадує випадкову зустріч в вагоні (лист № V).

„Іхав я оце з студентами-українцями. Усе тільки й балакають про те, що „Ради“ не розуміють, бо вона галицька!

„ — То й пишiть Ви у цю газету по своїому! — кажу.

„ — А ми, — каже — не вміємо!“

Живучи в селі з переходовою українською мовою на рубежі з білорусами, Русов зазначає прикмети місцевої говірки (лист № II).

„А тут дяучата савсієм ня такіі, як у сталици: яны таго ня ня знають, які ночі біелыя бывають. Пуд ваконцем у мянѣ як заспявають, дак толькі дяржись, а як на пірадачу пайдуть, дык крацага ня чога ня треба. Сказана мир да тішана!“

Відчував Русов красу української природи і не міг привычитись до петербурзької природи. Коли йому доводилось приїхати на Україну з півночі, він всю душою віддавав ся чарам української природи (№ II).

„Густолиственных кленов аллея:
для мене ты значенья полна!

„або ще й так:

„Себо полночное звѣздъ міраіадами
взоромъ безсоннымъ блестить...

„бо як побачив я знов чорне небо наше українське, а на йому ясні зірки, яких вже три літа не бачив у Петербурзі, дак наче на світ народив ся! Да ще й сади цвітуть усі й груші й яблуні й вишні — рясно, мов молоком залиті.

„Хоч комарі допікають дуже, а все ж

де згода є в сімействі,
де мир і тишина —
щасливі там люде,
щаслива сторона!

„І завтра ж у цій блаженній стороні візьму шворку та з Юрою почну розбивати клумби проти Любіного флігеля. А про Петербург мабуть і зовсім забуду“.

Живучи на селі, Русов уважно придивляв ся до сільського життя і зауважував його характерні риси. Ось, наприклад, відносини між селянами і попом.

„Когда съ мужиками напьется до положенія ризъ, то на другой день въ церкви читаетъ проповѣдь о воздержаніи и вредѣ пьянства. Когда мужикъ Ананій возразилъ ему: «а на що ж се Ви пьете так багато?» Онъ отвѣтилъ: «а тиж хіба молишсе стуйльки, скуйльки я молюсе?»“

А ось характеристика відносин та обговорень на сільськiм сході.

„На сходці так само, як і в Думі, горляють і перекрикують одно одного. Один, виходючи, з високо-філософських принципів Євангелія, доказує, що треба замість простої школи двохкласну заводити і прохати, щоб з 5½ мил., що Міністерство Освіти розщедрило ся одпустити, перепало б і на Алешнянську школу скільки-небудь. Другий, зовсім як Бобринський та Пурішкевич, доводить, хоч у його є сини й онуки, але він не хоче, щоб вони писарчуками поробили ся, бо вже й так досить їх кровопивців. Да так гарно аргументують, що й Мілюкову б у їх поповчити ся!“

Надзвичайно багато уваги віддавав Русов різним українським плянам та замірам. Коли закладалось нове українське товариство або иньша яка будь громадська організація, Русов з великою прихильністю вітав всякий такий почин і перший вносив свою долю праці і грошової допомоги. І потім Русов не забував про сі організації, постійно розпитував про них в листах, давав вказівки та поради. Так, наприклад, ставив ся Русов до „Благодійного Товариства“ в Петербузі, називаючи його постійно „кревним та сердешним“.

„Я ностараясь у Олешні на одпочинку усі залежности мої по географії та історії поробити, щоб як прийдець ся, може, з Петербургу тїкати кудись на Україну, то не застати ся винним Товариству нашо-му кревному та сердешному“.

Захоплювала Русова і справа памятника Шевченкові. Всюди він ширив звістку про сей памятник і де було можливо — збирав гроші на нього —

„З статистиків у Москві ще 48 руб. 51 к. зібрав я на памятника Шевченка, а приїхав сюди — у „Раді“ читаю, що на памятник Гоголя Полтавська Управа вже більше 6 тисяч збрала. Інтелігенція, бач, Гоголя краще знає, а чи знає його так народ полтавський, як Шевченка? Далеко нам до так званої демократії! нам, тоб то нашій інтелігенції. Переписувала ся вона...“

„Позаяк імя Кобзаря було крамольним, то Товариства імени Кобзаря дозволялись не дуже охоче і таким плянам чинили всякі перешкоди, через те приходилось шукати впливових та важних шановних воспріємників з російських вряників та артистів. До їх помочи і співучасти удавались, бажаючи випрохати дозвіл на відкритте українського товариства. Було се понижаючим для нашої національної самоповаги залежати від ласки росіян, щоби вшанувати память великого поета, але се був „старий режим“, який вважав се зовсім нормальним. Ось згадки про такі пляни зосновання товариства.“

„А дядько Чижевський поїхав одбувати свій строк у Гадяцьку темницю але обох Ковалевських (Миксима та Володимира) підбив, щоб“

зібрали 7 членів учредителів Товариства Вшанування пам'яті Шевченка і вони мабуть оце вже й зберуться, як повернуть ся з-заграниці Беклемешев, ректор Академії Художеств“.

Сама справа з пам'ятником, як витвором мистецтва, дуже цікавила, а потім, коли стало звісно, про невдатні проєкти артистів, і непокоїла Русова. Він хотів ужити всяких засобів, щоб притягнути до участи ліпших артистів, як російських, так і чужоземних. Виїхавши з Петербургу, Русов нагадував про сю справу тим, хто лишив ся в Петербурзі, даючи поради, до кого звернутись в сій справі, знову віддати в сій справі Рєпіна або Беклемешева.

„згадував минулі часи, коли заводили усякі федерально-автономистичні гуртки, та ходив був — см до Беклемешева та Рєпіна в справі про пам'ятник Шевченка! А не вже ж тепер, коли усі наші скульптори „осоромнша ся“, ніхто до їх не ходить — ні Вовк, ні Ви, ні Чижевський?!“

На Рєпіна особливу надію покладав Русов, що до загальної композиції пам'ятника Шевченкові. Він гадає, що Рєпін — гарний портретист як раз схопить і висловить в постаті Шевченка основні настрої творчости великого Кобзаря.

„Думало ся тоді й Т-во за-для оберегання пам'ятників Шевченка (його могили і того, що буде у Києві) зкласти; вже й проєкт Устава був складений, а далі вже нічого й не чуть! Звісно, у Києві нам (тобто Н-ві) дулю під самий ніс піднесли, а як би взяли ся за це Рєпін, Беклемішев, Ковалевський В. І. і Морєвський і мистець маляр, що жив над „Надеждою“ на Гоголівській, да ще другі, що згожували ся підписати ся під проєктом Устава, то не тее вийшло! І чого це про цю справу усі замовкли?.. аби б він (Рєпін) зробив проєкт пам'ятника Шевченкові на тему :

І день іде, і ніч іде,
і, голову зхопивши в руки,
дивуєш ся: чому не йде
апостол правди і науки?!

„Ніхто другий, як він, може підняти ся до високої сили цих 4-х стихів, то він і повинен зробити пам'ятник на цю тему! Не даром же я йому „Кобзаря“ одніс!

„Да біжить скорійше усі троє до його на дачу (де я і в літку й зимою був) і кажіть, що навколішках благаємо його, іменно його, а не кого другого зробити цей проєкт, бо строк дуже невеликий до февраля зістав ся. А грошей вже половина зібрана, то може й усі 200 тисяч, про які він натякав тоді, скоро зберуть ся. А щоб зібрали ся,

знов до Мореського зверніть ся, щоб на ноябрь місяць готовив з Арабажиним чи Гребенюком, чи хто там тепер у клубі найстарший — знов, кажу, такий же бучний концерт з ярмарком, з „Паталкою Полтавкою“ то що, щоб ще яку тисячу або дві зібрати“.

Загальну думку на причини невдатного конкурсу висловив Русов в однім з листів з своїм звичайним юмором. Нападаючи на проекти „магнотюристів“, які хотіли в композиції пам'ятника передати загальні провідні ідеї Кобзаря і забували про центральну фігуру самого поета, Русов покладав тепер надію на Адамсона, що він схопить як раз ідею центральної фігури.

„Доширо Адамсона треба таки з сторони попрохати, а не так, як Ви писали — од Комітета. Коли Комітет обявляв конкурс, то не може ж він закази робити! Ви кажете, що він мініатюрист. А тиї, що були магнотюристи, чи як їх звати — поналяпували такого, де Шевченка й не було, а якісь були ідеї. Міні здасть ся, як би вони закинули і Фіхте — ізм з Берклея — ідеїзмом та Гегелівським залізанням на небо, а добре б провчили „Кобзаря“ та того „Кобзаря“ на обличчі Шевченка постарали ся б виявити, то краще б нічого не було. А то залізете на небо —

і ми — не ми і я — не я!

Дак вони ж не хотять самого Шевченка витворити у фігурі, а якихсь гайдамаків да причинних! „Якось то буде!“

Турботи Русова і нагадування про пам'ятник Шевченкови се лише зразок того, як Русов уважно відносив ся до українських справ.

Так же відносив ся Русов і до иньших українських справ, додаючи лише часом сумніви людини, яка багато бачила і може часом своїм досвідом зтримати палкі надії молоді. Ось як писав Русов з приводу „Украинской Жизни“...

„Москва хоче того вітру з півдня у „Украинскую Жизнь“ захопити.

„Но знаєте-ли Вы москвичи, Украинскую жизнь? Нѣтъ, вы не знаете Украинской жизни и знать ея не можете, ибо ея нѣтъ; а если проявится гдѣ-нибудь что-нибудь, то ее тотчас прихлопнуть! „Зачѣмъ?“ какъ говорилъ Угрюмъ-Бурчеевъ. „Зачѣмъ рѣка?“ Зачѣмъ жизнь?..“

Глибоко захоплюючись сам українськими справами, Русов вмів також притягати і иньших до нових українських організацій та плянів: се був вплив широго захоплення самого Русова. Де б ні жили Русові, їх домівка ставала осередком, де перехрещувались українські інтереси та щось заводили, складали, організували українське.

Тим більш болюче для Русова було погіршення здоров'я, коли приходилось уникати всякого напруження та зворушення. Вимушений

спокій останнього часу збавляв надії на можливість вернутись до попередньої оживленої праці, задумані пляни лишались не здійсненими і приходилось з сумом зауважувати брак енергії, потрібної для здійснення намічених плянів. Сумні були сі місяці — *asthma cordiale* стергла кожний крок, гірким настроєм перейняті останні листи.

„Я допіро сиджу, не рипаючись у Вінниці, а Ви думаете, що я такий, яким був у Петрограді (à St. Petersburg), коли я і до обід і після обід в „Надежді“ працював, да ще зверх того сочиняв чи для З'їзда представників промислу й торгівлі, чи для нашого Товариства кривного та сердешного про Поля та Джона Юза... тепер мінї не то, що на 3-ій поверх зібрати ся, де бібліотека інститутська, а й тут сидючи по садку пройтись не можна, бо *asthma cordiale* почнеть ся! Я б рад писати, сидючи на одному місті, да й тут не можу встати, щоб з полиці книжки дістати, які привіз сюди...“

З сумним почуттем згадує Русов в одному листі намічені і невиконані через хворобу пляни.

„А через що? через прострацію! Да ще пригадав я, може, ще далеко щось гірше. Років зо три тому назад, коли ще Лисенко живий був, загадано було мінї та Лисенкові на канікулах написати знов про Вересая, що ми писали в 1873 році, тільки вже по-українськи та з додатком того, що після 1874 р. про його писалось. І от вже трое канікул промайнуло, а оце вже четверті йдуть і Лисенка вже немає, а я все думаю, як на канікулах сяду написати, про Вересая книжку, та ба! Щоб написати, треба перед виїздом у Вінницю попобігати по людях, назбирати тих книжок, що список чи — малий Микола Прокопович мінї зробив, а тоді їй їхати. А мінї ходити не можна, так і зістаєть ся думка про Вересая нездійсненою!“

Русов вмер не молодим, але ж все таки не давши всього, що можливо було ще чекати від цієї багато одареної енергійної людини.

ЯКІВ САВЧЕНКО.

*
* * *

...І про Христа. Що-дня. В одній надії.
Безтужним — меч і мій шолом.
...О, як над люттю голубіє
Христос з простреленим крилом!

І завше — сон. Печаль. Жадоба.
Сліпе-ж, *моє* — в безумній грі.
І от, як мрець — із склепу, з гроба,
А Він — десь тут, і там — в горі.

А Він десь тут... О, звідки ллеть ся
Крізь стіни сяйво золоте?
Чи, може, Ти — над тьмою серця,
О, білий, білий, мій Христе?!

* * *

Була в них весень — і згоріла.
Але ідуть сліпі. Одні.
В горі шумлять чугунні крила,
Назустріч їм, як кров, огні

Назустріч їм — шляхи тернові,
Навколо них — піски шумлять.
Життя їх в склепі гранітовім,
На склеп положена печать.

Тривожно полумя згорає
І ніч, як дим, пливе до них.
Рука залізна розгортає
В горі слова залізних книг.

А темні — вірять в світлі межі,
І вірять в весень, що була,
Хоч кров і грязь на їх одежі,
Хоч там — чугунних два крила.

* * *

Розлив ся б, як пісня. Заплакав би тужно —
Так серце дримає над попелом втрат.
... Десь в горах розбилась луною жемчужно,
І з гір не вернулась назад.

І от тільки ясно — на камінне ложе!
На камінне ложе лягти восковим.
Чи хто прогугнявить канон мені Божий
Над ложем моім?

* * *

В безоднях — так. У мертвих — так. Звідтіль — нікого!
Не чули ми. Не знали ми. Прийшла. Взяла...
Хоть слово нам! Натяк — про Бога!
Хоть шум блакитного крила!

А душі — там. Як сонце, гинуть. Ми — не з ними.
Високі стіни. В гранітних стінах ми.
Залиті ми потопом диму,
Убиті ми потопом тьми...

Шуми весняні.

V.

Непомітно пройшли свята, залишивши лише тоскний спомин про себе. Після хвороби я цілком вбрався в силу і мусів приступити до служби. Довелося їздити по зразкових ланах, які були розкидані в кількох місцях мого участку. Дні стоять прозора-ясні, тільки лісові смуги в далечині вкриваються густою синьою млою. І як творить все хутко, поспіхом. Їдеш однією ж дорогою, а через день-два і не впізнаєш нічого навколо. Піднімаються вівси, блідою зеленою вкриваються довгі смуги ланів. А жита вже по коліна, і темні хвилі дрібними клубочками плывуть по них. Шаленим поспіхом снується густа, соковито-барвна одіж, прикрасами своїми вкриваючи все навколо.

Безліч жучків, кузюк з радісно-клопотливим співом носить ся навколо... Як дрібні зорі в темнім небі, манячать на зеленім полі квіти. Пяною музикою дзвенить радість широко-просторого життя.

— Пилипе, голубчику — звертаюсь я до візника — привяжи дзвінка, хай не мішає слухати, як усе дзвенить навколо.

Пилип повертає своє засмалене обличчя і перепитує. У його в сю пору були свої думки, він навіть не дочув мене.

— А-а, дзвінка? Ну — що ж, можна — охоче згожується він. — Де-хто й справді не любить. А мені признати ся й нічого. Він усе белемає, то й охитнійш. Наче з тобою розмовляє.

А вітер злегка шумить, гарячими хвилями пестить обличчя, несе пахощі степів.

І мені здається, що моя душа всею істотою злилася з музикою життя і в темп їй дзвенить і рветь ся на простір.

Приїжджаємо на зразковий лан.

— А й жарко як, паничу! — Звертається до мене Пилип. — Як би оце річка, так прямо і вскочив би в неї.

Поле все зеленить ся. Буйно пішла пшениця і широким листом поважно колихається під подихом вітру. Вівси в одному місці чомусь гірше пішли і юні листочки їх пожовтіли. Обходжу кожную частку, роблю помітки в записній книжці. Коні за сю пору спочивають. Пилип, помічаючи, що я повертаюсь назад напуває коней, і ми ідемо далі.

А додому повертаюсь пізенько, инколи навіть в темні. Саду нашого не можна і впізати. Густим роєм білого цвіту обліпило кожну віточку, наче снігом, тільки де-не-де помітні темні-листочки дерев. Цвінуть яблуні, груші, сливи. Ніжно-рожеві пелюстки яблуневого цвіту починають потроху осипатись. Тихий бжоляний дзвін поміж ними точить музику. Біла чарівна казка. Пишні казкові хорони з діамантів і перлин збудувала собі дівчина Ярина і сама заховалася поміж ними, в білі серпанки убравшись. Знайди її там! Ллють ся потоками міцні солодко-п'яні пахощі, голову дурманять, лоскочуть солодкою тугою серце. І все на світі здаєть ся немилим, сїрим; і нічого не хочеть ся робити.

Останні проміні сонця золотими пасмами вкривають дерева, зоставляючи густі напівтіні.

Приїхала Ольга Петровна. Але я мало бачусь з нею. В ранці вона в школі, а в вечері рідко застаю дома. У неї десь свій інтимний куточок створив ся і вона його любовно, як квочка курчата, пестить. Се помітно по тому, як закохано наспівує вона якісь мелодії. Який у неї зразу п'яний, буйно-радістний настрій! Як вона бігає! Певне кинула людина все, аби віддатись одній насолоді. Зо мною вона рідко бачить ся, але коли зустрічаєть ся, кидає на мене якийсь спостерігаюче-веселий, закликаючий погляд, від якого мене всього охоплює п'яним хвилюванням, а вона, певне, помічає се і смієть ся очима. Пізно в вечері вона зникає. З Євгеном Григоровичем у них мабуть склались добрі відносини. І коли я чую, як вони обоє веселі одходять кудись на прогулянки, мене охоплює така тоскність і заздрість до них.

Але я теж дуже часто одхожу з дому. Іду до Наталі. У неї завжди тепло, затишно. Кожен раз, коли я прихожу, вона вибігає в вітальню і, простягаючи мені по дитячі руку, довірливо дивить ся в обличчя своїми мягкими синьо-промінчастими очима.

— Добрий вечір, Наталю!

— Ой, як він загорів! Прямо не взнати — здивовано зустрічає вона. — мамуню, мамуню! дивись Василь Павлович, як циган став. — Кричить вона в ідальню. — А ви знаєте, вам се йде, їй богу йде! — Оглядає вона мене.

В ідальні брязкає посуда. Мамуня досить повна огрубіла дама урочисто сидить коло самовара і поволі перемиває посуду.

— Чаю хочете? — Спокійно звертаєть ся вона до мене.

Я прохаю налити. Наталя сідає край столу і увесь час оглядає мене. Вона в легкій літній одежі, яка м'яко облягає її струнку постать.

— А ви українець? Наталя мені казала. Та ще, кажуть і щирий?

Я усміхаюсь.

— Ну, так ви потоваришуєте з моїм чоловіком — повільно провадить далі свою розмову маман. — Він теж любить усе українське. В молодости страшно любив сало з книшами. Ото йому більш нічого й не треба, хоч і медом не годуй. Страшно любив — повагом гягне вона.

— Мамочка! Ну що ви таке кажете? От їй богу! — Сердиться Наталя. — Палочка просто любить добрий борщ, сало, сметану і ще що там. А Василь Павлович не те... Зовсім не те... Він просто... от свідомий українець — силить ся вона пояснити.

— Ну хіба ж таки я не розумію, Наталю. Я й кажу, що твій папа теж українець, ну малорос, як хочеш, — все одно.

— Ну то друге діло — малорос, а то зовсім иньше. Ну, ти, мамо, просто не розумієш.

— Ну, нехай буде по твоєму. Як українець, то й українець, — ворчить мама.

Пізнійше входить до ідальні меньша сестра Наталі Катя. У неї скоро почнуть ся іспити, і вона сидить за книжкою. Вона заклопотана, поглибившись в себе мовчки п'є чай, і потім незабаром одходить знову, а з її кімнати чути тиху розмову:

— Квадрат гіпотенузи равняєть ся сумме квадратів катетов, квадрат гіпотенузи — далі мовчок. Возьмем прямоугольний трехгольник... а, в, с...

— Боже! І як то вона змучить ся сердешна, поки ті екзаменн здасть! І на що б то я тяг так аж до сієї пори? — квоктить „мамаша“. — Людям весна, піти погулять, спочить, а тут сиди в клітці та муч ся. Ся теж, — показує вона на Наталю — помучилась. І хай йому біс.

О дев'ятій годині приходить з контори папа. Він веселий маленький, з під окулярів оглядає мене і радістно потирає руки, наче скінчив добре якусь серйозну справу і тепер плювати йому на все.

— А, пан агроном! Василь Павлович! Як поживаєте. — Звертаєть ся він до мене. — Щаслива людина — загорів, свіжим повітром дихає цілий день! От таке життя я люблю! — з захо-

пленнем говорить він. — А то тут сидиш в чотирьох стінах цілісенський день, як в лавочці. Накурять тобі, навоняють, вибачте...

— Як кому доведеться — суворо спинає його захопленість „маман“.

Павло Степанович сідає в кресло і, мішаючи цукор в шклянці чаю, переходить на політичні теми. Політика і преферанс — се його боляче місто. За тим і другим він готовий сидіти цілі ночі...'

— Ну, а скажіть будь ласка, як буде по вашому по українськи — при чому на сих словах він особливо підкреслює — ну скажимо така бумага: „Вслідствие вашого запроса относительно производства по сему дѣлу“? При сьому він урочисто дивиться на мене, чекаючи, як я вийду з сього трудного становища.

— Ну се дуже легко перекласти, Павле Степановичу, дуже легко — і буде навіть простійш — відповідаю йому.

— Хм! — Не згожується Павло Степанович. — Легко то легко, а не переведете. Он бачте. От-так і все. Я ж сам малорос і дуже люблю свій язик. Тільки ж на що його коверкати? Галіційщину вводять то що? Ну чом не говорить, як звичайно, як дядьки наші балакають?

Починається довга звичайна розмова про мову. Павло Степанович гласний Думи, попечитель кількох товариств, має круглий живіт. Колись він був кадетом, потім став октябристом. Але що гірш усього, він з усіма згожується, щоб ви не доказували йому. При чому те, що ви його розбиваєте і він з сим згожується, надає йому особливої утіхи, наче він найбільшу допомогу зробив комусь. І він тоді стає розчуленим, щирим по приятельськи.

Після чаю Наталя закликає мене в вітальню. Темно-зелені м'яккі портієри солідно повисали на одвірках. М'ягка мебіль вкрита чехлами. Невеликі столики з альбомами і ажурними скатертями. Усе чепурно, привітно. Але в Наталі коло рослин є свій улюблений куточок, і вона, закликаючи мене туди, починає показувати свої речі. У неї з кожною річю, з кожною карткою, особливо її товаришок, звязано стільки своїх теплих щирих споминів. І вона так інтимно чуло розповідає мені про них, наче у неї з сим звязані найглибші переживання. При чому в кожному разі вона дивиться в обличчя, наче запитує — чи цікавить мене все те, про що вона розказує. Я розлігся на канапі, обіперся рукою об коник її і більш дивлюсь на неї, чим слухаю її.

— Наталю, а знаєте що? Заграйте що небудь на піаніно. Я страшно люблю, коли ви граєте — говорю я.

— Справді? — Недовірливо питає Наталя. — А знаєте що? Я дістала нову песу. Ніколи не одгадаєте!

— А яку, Наталю?

— „Шуме весняний“.

— „Шуме весняний“? Ой, яка ж ви хороша! Ну то будь ласка заграйте, я ніколи не чув її.

— Шуми весняні... Шуми весняні... — починає співати Наталя. Мяккі, трохи заспані згуки розбурканого п'яніно сумно пливають, тонучи в товстих спинках кресел і канапи. І знову під їх мелодію мені вчувають ся то холодні неросталі плями снігу, то озера снігової води з білими коливаючими ся хмарами в дрібних хвилях їх, то шуми дерев і казка мого діда про Проліса і Ярину. А без кінця тужливі тихі згуки стомленої за зиму душі покірно благають, бажаючи напитись весняних буйно-радісних соків.

— Ну, буде з вас — кінчає Наталя, — а то й заплакати можна.

— Я вам, без кінця вдячний, Наталю. — Підхожу і тепло стискаю руку. Вона дивить ся прямо в обличчя мені і мягко посміхаєть ся.

— Боже, як зараз хороше на дворі! — говорить вона відчиняючи вікно. Знаєте, шкода прямо пропускати кожную хвилину в таку пору. Знаєте, що? Ходімо в сад. Ви ще не були в нас в саду? Там хороше зразу, дуже хороше!

Сад великий, але старий, запущений. Високі густі клени в кількох містах стоять кущами. А далі пішов розораний молодий сад. Поміж кленами розчищена широка доріжка. Кущі жасміну і бузу вкрили ся росою, яка в місячному сяйві блищить великими сльозами — і крапля за краплею повільно спадає зоставляючи тихий задумливий шелест. — Кап... Кап... Кап...

Тонкі пахощі жасміну, такі чуткі в холодному повітрі, линуть в обличчя густими струмками. Стиха лист на кленах коли не коли зашелестить. І знову тиша. Молочно-зеленою місячною млою вкрита долина. Наче серпанком бірюзовим застлана.

— Ой, аж жутко! — жметь ся Наталя.

— Давайте заспіваємо, Василь Павловичу. Або ні, не треба... А-у-у! — Кричить Наталя. Вона вириває гілку бузу і стьобає мене в обличчя, а потім біжить по алеї і кричить:

— Ловіть мене-е.

І вже запуміла в повітрі, тільки шелест зоставля і манячить в далені біла смутна пляма. Я напружуюсь і біжу за нею. Віти кущів зачіпають ся і бризкають в обличчя. Я хвилину спинаюсь, протираю очі. Але Наталі вже не видно.

— Наталю, Наталю!

Ні згука. Стоїть німа тиша навколо. Поблизу підняв ся і загомонів буркливим потоком соковито-дзвінких переходів соловейко. І голосною луною посипав ся його спів на сусідні сади. На річці кричать розполохані качки. Крекочуть настирливо жаби.

— Ау! — обзиваєть ся Наталя.

Біжу в кущі. Біла пляма сунеть ся і в тінях клену особливо помітна.

Я тихенько, крадькома наближаюсь і ловлю Наталю.

— Ех, ви! не знайшли. — З легким докором говорить Наталя.

Я виправдуюсь, розказуючи, як сталось.

— А ви знаєте, я тут і сиділа. — Показуючи на кущ жасміну говорить Наталя. — Давайте краще сядемо на лавку — закликає вона.

Під кленом лавка сіра, старенька. Помітні вирізані літери. Я придивляюсь і помічаю на спинці лави написи: „Наташа“ „Миша“. Далі стоять терміни року і місяця.

— Хто то такий, Наталю?

— Еге, не скажу. То мій наречений.

Цілу піченьку шукала,
Ніде не знайшла —

— Співає Наталя.

— Ні, Василю Павловичу, — говорить вона. Нареченого немає в мене. То так тільки, пожартувала.

І знову тягне якісь переходні сумні мотиви.

— Василю Павловичу? Не вже ж в таку ніч не хочеть ся вам любити? Не хочеть ся когось поласкати? — З легким тремтінням в голосі запитує мене Наталя.

— Дуже хочеть ся, Наталю, і особливо юну чисту панянку, таку як ся ніч. І як часто хотілось в такі часи когось ласкати. А так даремно і гинули сі бажання... А як би хотілось найти такого, кого би в сю пору міг до божевілля покохати!

— А й справді так — задумливо говорить Наталя. — А скажіть, Василю Павловичу, — нахиливши голову вниз провадить далі вона — ви кого небудь кохали?

— Мм... — Я якусь хвилину мнусь. — Майже, ні. Власне було, але щоб чисто, щиро, щоб віддати всю душу... не було.

— А чому?

— Просто не знайшов такої людини.

Наталія встає, збираєть ся йти. Я теж піднімаюсь і мовчки йду за нею. З тиха шелестять клени, стрибають по алеї срібні плями. Але Наталі, певне, не хочеть ся йти. Вона чомусь нервуєть ся, злегка то здригує, то сумно зітхає.

Десь зашелестіло.

— Ой, як злякалась. — Вона тупить ся близько до мене і злегка тремтить. І так обоє, хвилюючись, стоїмо мовчки.

Я помічаю, як на місяць надійшла прозора хмара. Постлала мягкі сутінки. А йти не хочеть ся. Беру руку Наталі, рука холодна. Чутко-голосно стукає серце. Гострою п'яною іскрою пронизує всього мене.

— Наталю, Наталю? — пошепчи звертаюсь.

— Що? — глухим голосом обзиваєть ся вона.

Я нахилиюсь близько до неї.

— Наталю, голубчику, а мене б в сю ніч... ви б полюбили?

— Ну... пустіть.

Але я, забуваючи все, раптом обнімаю її і цілую в шию. Мягкі пахучі волосинки лоскочуть мене, лізуть в губи.

Наталія пручаєть ся, але я близько приваблюю її і цілую в щоку, в очі. Вона далі не пручаєть ся і тільки закриває очі. Впіймав губи і міцно впиваю ся і почуваю як вони гарячо зливають ся з моїми губами. Дурманяць і хвилюють п'яні пахощі жіночі, змішані з ледви помітними пахощами духів.

Наталія рішуче виринаєть ся.

Я стою з помутнілими* очима. Вона нервово тремтить. Чи смієть ся, чи плаче. І так проходить кілька хвилин. Але, нарешті, вона підіймає голову і вся знервованна і п'яна, залита с'яйвом місяця, рішуче підходить до мене і довго без перестанну цілує мене.

— Ум... Ох! — Василю, хороший любий мій! — з перовим плачем говорить вона. — Я божеволію, чи просто п'яна.

— Нічого, Наталю. Нічого. Се просто шуми весняні...

— Шуми весняні... — в нервовім сміху говорить вона. Очі її горять блискучим п'яним екстазом. Густі коси збились в неї з голови. Вона вся розчервоніла, залита с'яйвом місяця з мягкою тугою дивить ся на мене.

— Боже мій! Ніколи б не подумала, не повірила, щоб ви такий солідний і мене... покохали? Василю, любий мій, за що? Ну, за що ти кохаєш?

Так ми поволі йдемо до хвіртки в саду.

— Знаєш що, Васильку? Тобі в дім не слід іти. Давай краще я випущу тебе через хвіртку. Вона тихо крадеться ся до хвіртки, обережно одчиняє її.

— Ну, прощай, любий мій. Вона припадає до мене і знову цілує.

Я вихожу за хвіртку і повільно іду по тротуару.

— Васильку? — Обзиває Наталя.

Я повертаюсь. Але вона махнула рукою і хутко зникла за хвірткою.

Іду до дому, ще раз повертаюсь, але Наталі не видно.

Ллють ся молочно-бірюзові пасма меланхолійно спокійні. — І, здаєть ся, вони бачуть мою буйну радість і чомусь їм сумно стає за мене, за моє кохання, за мій спів. — А чому? Чому, проміні бірюзові?

Не послухаю вас, мовчазні свідки мого кохання! І соловейко вас не слухає, — скакають дзвінкою луною голосні співи його приском сміху і щастя сиплють в молочні тумани, дзвонять радість мого кохання.

Тихо пробіраюсь до дому. Сонна Феня сердито одчиняє мені двері. Іван Іванович закашляв і перевернув ся, певне хотів щось спитати, але тільки важко зітхнув і нічого не сказав. В хаті густі пасма від місяця, скакають фантастичні, як привиди, тіні. За стіною метушня. Якийсь стукіт в кімнаті Ольги Петровни. Але яке то мені діло! Лягаю спати, а сон довго не приходить. І здаєть ся, що хтось другий, ясний, близький мені оселив ся в мене в хаті, пригортає мене своїми чарами-дасками. І так тепло, затишно стає. А на обличчі почуваю тиху усмішку.

— Люба, хороша, чиста Наталю моя!

VI.

В Наталі я буваю дуже часто. Зранку або їду обдивляти ся зразкові лани, або сижу в Земській Управі, а над вечір іду до Наталі. Одчиняти мені завжди вибігає Наталя, я цілую в неї руку, а вона тільки вдивляєть ся в мене своїми промінчастими очима, наче хоче ввіймати, які переміни стались в мені за сю пору.

Дома в неї всі вже звикли до мене. „Маман“ буває инколи занята, забірає до себе і Наталю. Я застаюсь один в ідальні і від нудьги переглядаю старі збірники „Ніви“. Павло Степанович або сидить у себе в конторі, або ж іде до клубу. Там у нього сила приятелів, з якими він любить „записати пульку“.

Дуже часто в вечері ми ходимо на прогулянку з Наталею. При чому далеко вона не любить ходити. Найбільш їй любий власний сад. Зостаючись сам на сам зо мною, вона обережно, як кішечка, оглядаєть ся навколо і тоді дає простор своєму почуттю. Пригулить ся до мене, важко дихає і увесь час гладить мої плечі, заглядаючи мені в обличчя.

— Боже, Васильку, як зараз хороше! Я б увесь час так сиділа і нічого мені більш не треба. Скажи, Васильку, ти ніколи мене не розлюбиш?

— Ну, звичайно, Наталю. І чого тобі приходить така думка, наче я й справді повинен тебе розлюбити?

— Не знаю, Васильку, — задумливо відповідає Наталя. — Може й так... Але мені щось не вірить ся. Гоню от всякі думки з голови, а вони стоять і стоять.

Я ж добре відчуваю, що се тільки раз з нами буває — тільки раз! — І невже все се мусить розбитись? О — ні-ні! Ти ніколи не розлюбиш, Васильку? — А вже ж не розлюбиш? — запитує вона заглядаючи в очі. — І за що тільки я така щаслива? — І Наталя починає пристрасно цілувати мене.

Інколи ми їздили плавати на човні. Наталя сідала на стерно. Одсвіти заходу яскравими фарбами тремтіли в хвилях. Густі тумани сідали в комишах. Мягко, журливо хлюпала під човном вода. А навколо стояла глибока занімла тиша, тільки коли не коли деркач своїм трискучим криком лящав в ухах. І не хотілось порушати цієї урочисто-зачарованної тиші.

Чуло нащуливши вуха слухають мрійно задумливі комиші тиху тягучу пісню Наталі. Пливають звідкись невідомі таємні стогіни річки, розполохані згуки і далекий плескіт риби.

Повертаємо ся запізно. Наталя промерзла від річного туману, злегка тремтить і тулить ся до мене. Провожає вона завжди мене до хвіртки і після того кілька хвилин задумливо дивить ся мені в слід, посылаючи мягкий промінчастий усміх очей.

Хутко піднімають ся рослини в полі, шелестять новим колосом, прямо не впізнаєш. На досвіднім полі почала ся сила роботи. Пололи молоді буйні рослини, прочищали і здряпували ранній весняний пар, пухлий як великодні папушники, готувались садити тютюн. Треба було слідкувати за роботою, закладати нові зразкові досвіди. Довелось якийсь час жити на полі, не одізваючи звідти.

На досвіднім полі був будинок, призначений виключно для агронома. Тихий, начисто вимазаний, з силою зразкового насін-

ня в невеликих кольбочках зразками ґрунту, — розмальованими діаграмами. Але до сього часу я не хотів там оселитись. В сих затишних кімнатах завжди панувала якась нудьга, до того ж далеко було і від міста...

Мене провів в сю кімнату агропомічний староста Петро Мотузок, низенький з лисою головою, на кривеньких ногах, добродій.

● От і добре, що приїхали. Охотнійш буде жити. А то розумієте, прямо хоч пропадай, і дівчата не допомагають, — говорив він заглядаючи своїми чорними, хитруватими очима в моє обличчя і потираючи розп'яту лисину.

— Марусина! — звернув ся він входячи в кімнату до дівчини, яка стояла і весело цікавими очима оглядала мене. — Ось привів тобі панича, агронома нашого. Так ти ж гляди, що усе було, як слід!

— Добре, Петре Михайловичу, — весело кивнула Марусина і понесла мої речі в другу кімнату. Петро Михайлович ще якийсь час побув, поговорив, обтер свою загорілу лисину і вийшов.

Кімнат було дві. В них панувала глибока замертва тіша. Десь об шибку билась оса, дзвенів в кутку коло засохлих рослин комар.

А Марусина поралась, голосно стукаючи каблуками черевиків. Обличчя в неї смугляве, з легкою ніжною фарбою, очі сині, м'які, весело-цікаві. Вся вона чиста, акуратна, в темній корсетці і спідниці, на тлі якої чітко кидаєть ся в очі біла поцяцькована сорочка.

Яксь одна ніжна і чиста смуга пронизує Марусину. І лагідно вона пестить в себе сю смугу і бережить ся, щоб не розламати її.

— Марусино, — звертаюсь до неї — а принесіть мені води умить ся!

— Добре, паничу. — Я зразу. — Вона приносить кухоль холодної води.

— І се ви, паничу, буде у нас постійно жити тут?

— Ні, Марусинко. Я тільки на часину приїхав. Через кілька днів маю одїхати знову.

— Чому ж так, паничу? — Сумно питає Марусина.

— Так, Марусино. Є ріжні справи в городі.

— А я думала, що се вже ви зовсім до нас. Петро Михайлович казали, що ви маєте сюди переїздити, — невірячи мені, провадить Марусина.

— Не знаю, Марусино. Може колись і переїду, а тільки не зразу.

Я починаю роздягатись і лягаю в ліжку, але Марусина, обіпершись об одвірок, увесь час слідкує за мною цікаво-веселими очима.

Певне, скучила дівчина в самоті жити в сьому домі і рада кожній новій людині.

— А скажіть, Марусино, ви тут увесь час живете?

— Ні, як прийдець ся — спокійно відповідає вона. — Як коли прийдець ся. Инколи іду до батьків і там ночую. Так, як нема нікого на полі, страшно тута одній жити.

— Марусина ще довго охоча б зо мною говорити, але я починаю позіхати, і вона, збитежена сим, потихеньку одходе до себе в кімнату. Тримаєть ся вона спокійно, ні скільки не соромлячись бачити мене роздягненим. Але присутність такої юної ніжної дівчини викликає в мене якийсь глибокий сум. Ех, Марусино, Марусино, коли б ти трохи краще знала сього панича!

В ранці, як тільки піднімаєть ся сонце, входить Петро Михайлович і починає мене будути. Ранок холодний, прозоро-соняшний. Легкий туман стоїть в придолинках, але всюди вже починаєть ся пекуча робота. Цілий день проходить в живій метушливій праці. Я почувую, як все обличчє мое пашить від спеки, гарячами струмками ллеть ся піт, звисає над бровами. А в вечері повертаєш ся до будинку, відчуваючи, як по всьому тілі розпливаєть ся здорова опянююча втома. Марусина починає клопотливо готувати мені страву, стукає шклянками, а через пів години засипаю здоровим міцним сном.

І так день за днем проходить в пекучій бадьорій роботі.

Через тиждень скінчив головні роботи. Мусів повертатись до дому і, не криюсь, з якоюсь легкістю залишив сей засмугнений будинок, і непорочно-чисту Марусину, яка так старанно клопоталась за мною. Потягло знову до городського спокійноситого життя, до музики, якою так часто шанувала мене Наталя.

Сад у нас уже одцвів, дерева вкрились густим темно-зеленим листом і тільки в повітрі плавали густі пахощі жасміну і мотиоли.

Зустрів мене Іван Іванович здивовано і радісно.

— А, ось і наш бурлака. Де се ви стільки пропадали, паничу?

— На досвіднім полі був, Іване Івановичу. А що у вас тут новенького?

— Та нічого. По маленьку ми старі вештаємо ся, а молоді свайбу справляють.

— Як саме, Іван Івановичу? — здивовано питаю його.

— Та, так. Та ви не дивуйтесь, Василю Павловичу, не якусь небудь настоянцу, а собачу. — Розумієте!

— Ну що ж такого — заспокою його. — На те й весна, щоб кожна тварина кохалась.

— Та й я так кажу. Жінка молода, жити хоче. От і бере од життя все, що можна взяти. А ви таки пентюк, Василю Павловичу, — помовчавши, провадить Іван Іванович. Щоб такому молодому красивому паничеві та не добитись кохання отакої цікавої молодиці, не хвалю вас, голубе, — недобре посміхаєть ся Іван Іванович.

— Ну, що ж, Іване Івановичу, кожному своє. Буде з неї і одного.

Густіють сутінки, а на серце лягає якась туга незадоволення і більш усього чомусь непокоїть те, що в сей вечір не побачив Ольги Петровни. Так і заснув, не почувши, коли вона прийшла до дому.

VII.

Другого дня пішов на службу до Земської Управи. По дорозі мене зустріла Наталя. Вона певне давно вже чекала мене і боялась пропустить.

— Ну слава Богу! — Кинулась вона до мене, м'якко посміхаючись. — І де він так довго пропадав? Ну, подумай — більш тижня! — з докором говорила вона, заглядаючи мені в обличчя.

Я докладно розказав про все.

— Ну, он бач! Ну хоч би слово сказав як од'їздив! А то так, наче втік. А загорів як, лишенько! Ну, а тепер от що, — перейшла вона діловий тон. — У нас тут буде вечір: співи, будуть і грати. Ти підеш?

— Який вечір? Я нічого не знаю.

— От тютя божа! Як би я не поклопоталась, то мабуть нічого і не знав би. Ну, слухай сюди, Васильку. Я квітки достала — для себе й для тебе. То ти підеш?

— Ну, звичайно, Наталю, з великою охотою.

— Ну, то й добре. А тепер я, Васильку, тікаю, тікаю, бо не зручно. Іди собі! — киває вона в останній раз і поханцем одходить.

Ввечері другого дня я одягаю чорну візитку і, нікому не сказавши й слова в себе в дома, іду до Наталі.

На сей раз одчиняє мені двері покоївка. Вона оглядає мене насмішкувато — суворими очима.

— Баришня Натали дома?

— Дома, вони одягають ся. Пожалуйте.

В вітальні немає нікого, але в сусідній кімнаті чую метушню і голоси.

— Се ви, Василю Павловичу? — звертаєть ся звідти до мене Наталя. — Ну почекайте, я зразу. Мамо, ти там скоро?

Я беру альбом, в якому мені знайома майже кожна картка. А в сусідній кімнаті чую стримані голоси дочки й матері, які увесь час радять ся, коли не коли сперечаючись.

— Ну, мамочка, їй богу, так не гарно. Я не хочу.

Але „маман“ не здаєть ся і обстоює на своєму і тільки після довгого сперечання згожуєть ся.

— Ну, нехай буде по твоєму.

І ось, нарешті, виходить звідти і Наталя, вся прикрашена в блідо-блакитне атласне платте. Груди в неї злегка декольтовані, трохи напудрена, але на блідім обличчі сєє легка фарба. Вона має трохи урочистий вигляд, що надає їй вражінне солідної панни. Зустрічає вона любовним поглядом, наче запитуючи:

— Ну як? правда я так дуже цікава?

Вона оглядає мене трохи здивовано, звертаючи переважно увагу на мій костюм.

— Ой, який він сьогодні. Настоящий денді.

— Ну, звичайно, Наталю. Щоб не вдарити лицем перед тобою — в тон їй відповідаю.

Мамуня закликає випити по шклянці чаю, ми похапцем випиваємо і збираємось виходити.

— Наталю! — Кричить навздогін мамуня, — А пальто не треба? Візьми, серце, холодно буде.

— Не треба, мамуню, їй богу не треба!

— А я тобі кажу: візьми! От уперта — ніколи не послухає.

— Давайте, я візьму, Наталю, — кажу я.

— Ну, добре — згожуєть ся Наталя.

Легкі сумерки спускають ся на землю. Але небо блідо-темне. Густі пасма пилу носять ся в повітрі. Де-не-де помітні на пішході гуртки люду, які певне теж ідуть на вечір. Від саду чути духову музику, яка грає „На сопках манжурії“ і згуки сього вальсу чутко долітають до просторої полянки, поблизу за річкою.

Я іду під руку з Наталею. Вона сєє, бадьора, увесь час голосно смієть ся і заглядає мені в обличчє. Певне почуває всю свідомість власної краси юної розквітлої жінки, і сєє свідомість бурхливим потоком бе з неї.

— Боже! Який ти хороший сьогодні, Васильку; — чуло звертаєть ся вона до мене. — Настоящий денді. Я наче й не знала тебе до сього часу.

— То я гадаю, Наталю, ти повинна подякувати моїй візитці за се. Тільки і всього, бо здаєть ся ж більш нічого не сталось?

— Ха-ха-ха, — голосно смієть ся вона. — Які ти дурниці кажеш, Васильку! Не вже ти такою дурною считаєш мене? Ні, ти просто сьогодні урочистий, чистий як ніколи. Йй богу. Як би можна, я б справді тебе поділувала зразу. Ти б хотів сього, Васильку?

— Нічого не маю проти, хоч і зразу.

— Ні так я кажу, коли б можна. І чого ти таким холодним тоном відповідаєш? — незадоволено запитує мене Наталя.

— Ну, то дай краще я твою руку поділюю.

Нове вбранне мягко шелестить у неї, пахне тонкими духами, а тепле тіло, яке так близько мене тупить ся, пянить мою голову.

По саду вже снують по дорожках, усипаних піском, поодинокі пари. Панночки в атласних вбраннях з квітками троянд на грудях. Мріють яскраві українські костюми великим пучком різнобарвних кольорів. Поодинокі гуртки чоловіків, які стомлено чекають вистави. Вони сидять на лавках і ліниво курять. Чують ся стримані голоси, шелест за кущами юнаків, инколи викликає загальну увагу різкий сміх якого-небудь гуртка. В бліднім сьайві газових ліхтарів тремтять дерева, а музика тягне довго, одноманітно якусь скорбну мелодію.

— Наталю, чому ти не одягла українського костюму? — Запитую я Наталю.

Наталя чомусь трівожно ніяково оглядаєть ся навколо.

— Мені здаєть ся — проважу далі — що український костюм такої краси надає кожній панянці.

— А ти вже, здаєть ся, бігаєш очима за сими пахучими квітками? Ач, як очі розбіглись — сердито кидає мені Наталя. — То не треба було б і йти. Пішов би сам та й бігав би за сими пахучими квітками, а то тепер я тебе звязую.

— Вона починає хвилюватись, далі трохи помовчавши додає:

— Коли б знала і не закликала б тебе на вечір. І охота пропадає йти на вечір з таким. — Хвилюючись додає вона, а сльози стоять на очах.

— Ну, Наталю, що за дурниці? Не вже не можна ні на кого і глянути? Я тільки хотів сказати, то тобі дуже йде українська

одяга, а ти вже й в серце. Ніколи не сподівався, що ти така... ревнива... — ображено говорю їй.

— І зовсім не ревнива. То тобі так здається.

Але далі Наталя нахмурилась, і не хоче зовсім розмовляти зі мною.

Людей час від часу прибавляється, але вистави не починають. Коли не коли з дерев'яного, збудованого з шальовок театру, виходять загірмовані аматори в червоних штанах і вишиваних сорочках.

— Он дивись, — Петро Мотузок. Йй Богу, він. — Показують пальцями на аматора зацікавлені хлопці.

Петро Мотузок клопотливо оглядає людність, нарешті кричить густим огрубілим басом.

— Давай третій. Будемо начинати.

Почувся голосний дзвоник і людність почала валити в середину театру. Піднявся лемент, заклопотані голоси, суперечки за місто. Нарешті поволі вгамувались. Ще раз почувся дзвінок і завіса відкрилась.

На сцені з'явився хор. Молодий з бритими вусами псаломщик Пречистенської церкви в червоному жупані і широких штанах суворим поглядом оглянув людність, і хор незабаром почав співати. Юні соковиті, але не вишколені голоси з щирим почуттям віддавались мелодії. Діріжор що є сил махав руками і увесь профіль його уважно допомагав керувати.

Наталя була цілком захоплена. Вона увесь час то спала мене, коли я оглядав її назад, або позіхав, то близько тулилась до мене, уся віддаючись співам.

— Ну, що, правда добре співають? Знаєш, сей псаломщик добре поставив хор. Набрал нових сил і получилось добре.

— А справді, чудово. — Байдуже відповідаю я.

— А місця, як тобі? Правда гарні?

— Чудові, Наталю.

— Ну, от бач. А ти незадоволений. Ех ти, тютя божа. — З легким докором додає вона.

Скінчили співати. Почались вистави. Грали два водевілі — один російський, другий український. Російський грала вища інтелігенція: жінка слідувачка, товста огрядна пані, яку тут вважають за справжню артистку, грала молоденьку панночку, котра уважно вичитувала якісь дешеві сентеції заціклої старовинної моралі.

Український водевіль — „Дури та не піддурюй“ грала демократична інтелігенція, особливо земські служачі. Водевіль з співами, горілкою і танцями. Але найбільшу увагу викликав Петро Мотузок, який досить удало і живо провів ролю старого чудаковатого діда.

Скінчилась вистава. З'явилась на сцені музика. Винесли меблі, залишили лише по під стінками кілька лав, і почалися танці. Я розглядаю людність і впізнаю серед них багато знайомих. Кілька чиновників парадно одягнених. Де-які в білих кітелях, навіть з якимись старомодними вузькими пашками. Панночки напудрені, розчервонілі і засоромлені. Серед знайомих я помічаю і батька Наталі. Він в чорному сюртуці, увесь жвавий, розшаркується перед дамами, урочисто цілуючи їм руки. Запримітивши нас, він, злегка перевалюючись з ноги на ногу, як гладкий селех, підходить до нас.

— А, і ви тут? А я все шукаю вас.

— Ми, тату, тут же сиділи в передніх рядах — відповіла Наталя.

— Ну може й так. Знаєте, старію, вже не добачаю. А знаєте що, ходімо в льожу, поки ніхто не захопив її.

Ми ввійшли в льожу. Публіка потроху начала розміщатись. Молодий прилизаний студент-ліцеїст в довгому білому кітелі з нашкою, підійшов до якоїсь пухкої панночки, урочисто розшаркався перед нею і закликав на танок.

Музика почала вальс і публіка закружляла в таку.

— Наталю, ти підеш зо мною? — звертаюсь я до Наталі.

— Ні, хіба трохи, а то я дуже стомлююсь.

Ми виходимо на середину залі. Публіка зацікавлено нас оглядає й починає шептатись.

— Знаєш, Васильку, тебе ще мало тут знають. Вони вважають приїзжим моїм нареченим, — з погордою пояснює мені Наталя.

— Дуже радий, Надю. Твої шанси піднімають ся.

Вона зиркнула на мене якимсь особливо вдячним і теплим поглядом і соромливо усміхнулась.

Скінчили грати. Наталя рішуче заявила, що далі не буде зовсім танцювати. Ми повернулись до себе в льожу. Де-не-де розкидали конфеті, чув ся радістний сміх. Несподівано мене хтось покликав. То була Ольга Петровна з Євгеном Григоровичем.

— До вас можна в льожу? Знаєте, ніде не можна знайти місця. — Звернулась до мене Ольга Петровна.

— Прошу, будь ласка.

Вона хутко обернулась, кивнула головою і пішла обходити кругом.

— На що ти закликаєш її сюди? Ти хіба не знаєш хто вона? — грізно шепче мені Наталя.

— Але не можна було одмовити. — Кажу я до Наталі.

Наталя здвинула сердито бровами і одвернулась від мене.

Війшла в льожу Ольга Петровна. І сталось так, що дуже холодно поздоровкалась Наталя з Ольгою Петровою, а я з Євгеном Григоровичем. Лише один Павло Степанович дуже ввічливо, як дійсний джентельмен, поздоровкався і урочисто поправляв пенсне. Наталя поздоровкавшись сердито глянула на мене, обернулась і обіпершись на стінку льожі увесь час дивилась в залу, ні з ким не розмовляючи. Але я помічав, як увесь час тремтіли її плечі.

Почали ся знову танки; в залі ставало душно. Пахло розпареним тілом змішаним з пудрою і духами. Газовий ліхтар сичав. Публіка піднімала густий порох, який ліз в очі і в рот. До нас кілька разів приходили кавалери, закликали Наталю танцювати. Але вона рішуче одмовила всім.

У мене з Ольгою Петровою поволі завязалась розмова. Вона тут в театрі здавалась трохи иньшою, ніж звичайно, якоюсь чужою. Темні її очі розполохано бігали як в підбитого птаха. Трималась вона насторожено, наче боялась що от-от її осудять тут і виженуть з залі. Поважні матрони, розсівшись в льожках суворо оглядали її, коли вона проходила повз них якоюсь підбитою ходою, і се певно впливало на Ольгу Петровну, і тому така рада була моему товариству.

— Так он як? Ви далеко підете? — насмішкувато кинула мені Ольга Петровна. — Отаку славному панянку підхватив — нічого собі! — шепче вона.

— Але, Ольга Петровна, ви теж не в убитку. Маєте певну опору — відповідаю я.

— То се ви хочете сказати, як старі розсудливі люде: Нічого, мов, хоч погане, та своє; хоч криве, та нікуде не втіче? Ха-ха-ха.

— Я вас не розумію, Ольга Петровна, — шепчу я до неї. Євген Григорович нервуєть ся. Кілька раз він холодно звернув ся до Наталі, сухо посміхаючись. Та щось сердито відповіла, і він озирнувшись нарешті вийшов до буфету.

— Наталю, Наталю! — обізвалась Ольга Петровна. — чого ви така самотня сидете?

— Тому, що так хочеться — сухо відповідає Наталя.

Але Ольга Петровна, наче не помічаючи відповіді, провадить далі.

— Ви ще така молода панночка. Я б на вашім місці цілу ніч тонцювала. А то так сидете. Хіба ж годить ся молодій дівчині бути такою невеселою!

Я помітив якийсь недобрий вогник в очах Ольги Петровни.

— А вам хочеться, щоб я пішла танцювати? — чуть не плачучи запитує Наталя.

— Семене Семеновичу! Семене Семеновичу! — кличе вона. — Будете зо мною танцювати?

Семен Семенович — молодий лікар. Він увесь час стояв близько коло нас і непомітно слідкував за Наталею. Кілька разів він підходив до буфету. Знову з'являвся, кожен раз витираючи хусткою вуси. Сумна задумливість раптом злетіла з його обличчя — він просяяв.

— О, з великою охотою, Наталія Павловна! — увесь сяючий відповів він Наталі.

Він хутко підійшов до льожі і досить ввічливо привітав ся з нами. Наталя подала йому руку і не глянувши на нас виїш-ка з льожі.

— Ви про щось питали мене, Василю Павловичу? — звернулася до мене знову Ольга Петровна і при цьому лукаво моргнула бровами. — Е, то чого ви так нервуєтесь, що вас так непокоїть?

Я почував, як справді болісна хвиля охопила раптом усього мене. Але я проважу далі розмову.

— Так, я власне, хотів вас запитати, чого ви так обізвались про Євгена Григоровича? Я вас зовсім не розумію.

— Ха-ха-ха. То вам треба розжувати, а сами не догадаєтесь. Знаєте, я заздрю тій панночці, але вона ще дуже юна.

— Нема чого заздрить. Кожному своє, Ольга Петровна, — сухо відповідаю я.

— Ех, Василь Павловичу! Не говоріть так, щоб не довело ся опісля жалкувати. Бачу я вас і розумію. Не проведете — не туди вас тягне. Колись забажаєте палкого, цяного. А ся дівчинка не дасть вам сього. Бачу все і знаю.

— Але те жалке — коли б воно й було, може видихнутись, і для мене нічого не зостанеться. Проте, я цілком байдужий до сього.

— Почуттем чистого небесного кохання живете? Що ж, в час

добрий, може й свайбу одгуляємо? — іронічно говорить Ольга Петровна.

— Але се нікому не пошкодить — сухо відповідаю я.

Ольга Петровна пронизуючим холодним поглядом окинула мене і замовкла. Прийшов Євген Григорович, щось почав стиха говорити, але Ольга Петровна коротко огризнулась. Вони обоє мовчки почали дивитись в залю.

Але, Наталя, Наталя! Вона увесь час смієть ся, щось шепче лікареві, і як в сю пору болістно стало мені! Чому, власне, я не пішов в танок з нею? І яка вона струнка і чиста! Кожен раз, коли вони проходили повз нашу льожу, Наталя кидала на мене погляд, і той погляд був глибоко тоскним.

Нарешті скінчив ся танок. Наталя розслаплюєть ся з лікарем і повертаєть ся в льожу.

— Знаєш що, Васильку? — зтиха звертаєть ся вона до мене. — Ходімо краще до дому: я дуже стомилась і голова болить. Ти підеш — чи може тут зостанеш ся?

З легким тремтіннем в голосі говорить вона.

— Ну, Наталю, ти знову своєї?

— Ну, ну. Я не буду більш. Ходімо.

Ми піднімаємо ся і прощаємо ся. Ольга Петровна кидає на мене насмішкувато-лукавий погляд. Наталя чимсь засмучена. Ми хутко пробіраємо ся поміж юрбою і виходимо.

На нас віє холодним свіжим повітрем. Блідий серп місяця кидає косі молочне-зелені проміні. Наталя стомлена і важко вдихає свіже повітре. Іде вяло і опіраєть ся на мою руку.

— Знаєш, Васильку! Ходімо в сад трохи спочинемо: у мене чомусь голова болить, — звертаєть ся Наталя, коли ми підходимо до дому. Я згожуюсь.

В саду тихо, повільно сідає роса на листя, заливаючи тихий чулий шелест. Косі проміні місяця кладуть густі тіні, помережані молочно-зеленими плямами.

— Ну от, так гарно буде — сівши на лавці і обіпершись на мое плече говорить Наталя. Я стиха ласкаю руку Наталі, вона якийсь час сидить нерухомо і тільки дивить ся в бліде чимсь засмучене небо.

Раптом Наталя піднімаєть ся і починає стиха цілувати мене в шию. П'яна хвиля поволі розливаєть ся по моім тілі. Я силуюсь стримати її, але все більш і більш нервуюсь.

— Васильку, — сумно шепче Наталя. — Чому ти сьогодні такий холодний був... недобрий?

— То тобі, Наталю, так здавалось. Я як звичайно — а тільки так, може сумно стало.

— Ну чого сумно, чого? Скажи?

— Так, Наталю. Інколи саме палке кохання зоставляє глибоку тугу по чомусь невідомому. Якесь незадоволення зостається, але чому — і сам не знаєш.

— Боже, стільки не бачитись! Я чуть не вмерла. Васильку! Поцілуй мене, тільки міцно, міцно, — шепоче хвилюючись Наталя.

— Не треба, Наталю — хриплим від хвилювання голосом відповідаю їй.

— А я прошу тебе. Чуєш, Васильку?

Я хутко обхвачую її шию і починаю цілувати.

Гарячим подихом охоплює мене, дужими струмками бе пiana хвиля. Наталя усе більш і більш хвилюється.

Наталя, любя... хороша моя... Ти... будеш моєю... Зразу... Чуєш... Наталю?

— Ні-ні! ні в яким разі... Васильку. Що ти?

— Наталю... Але я не можу... Чуєш, Наталю? Я так не можу... Це ж жорстоко.

— Ні-ні-ні. — Стогнувши шепче Наталя.

Я беру її руку і хочу визволитись від неї. Але вона цупко хватаєть ся за мене і знову починає цілувати.

Ві підняв її за голову і помічаю, як очі соловіють.

— Наталю? Наталю?...

— Ні-ні, Васильку! — ледве чутно шепоче вона. Але далі я не в силі стримати себе. Вляло знесилено хилить ся Наталя. Я жадібно цілую гаряче з ніжним пушком коліно... а далі все зливається в одну буйну, шалену смугу.

І ось раптом Наталя одіхнувши мене починає нервово тремтіти.

— Наталю, що з тобою?

— Залиши мене, чуєш? — І вона на взрид починає плакати.

Груди в неї розхристані і разом з молодими худенькими плечима починає тремтіти біла батистова з тонким мережевом сорочка. А плач Наталі все розростається і розростається. Я стою коло неї і відчуваю, як усе більш і більш опановує мною без кінця байдужий настрій і так далеко від мене усе те, що дієть ся навколо. Ясно помічаю, як в кінці саду піднімаєть ся густий молочно-сивий туман, а за темною стіною поволі встає ранкова зоря, злегка рожева і чимсь засмучена, наче разом з Наталею плаче за загубленою молодістю.

— Наталю, голубко? Ну чого ж ти?

— Наталя мовчить і ще більш тремтить від глибокого внутрішнього хвилювання.

Але ж се сталось так несподівано — говорю я їй і почувую сам, з якою потугою і яким нещирим голосом звертаюсь я до неї. В самій глибині у мене підняв ся хтось иньший, чужий мені, холодний і насмішкуватий, байдужий і до засмученої зорі і до юної дівчини, яка так болісно і самотньо ридає над власною молодістю. І не має в мене сил протестувати проти самого себе, проти того гидотного почуття, яке піднялось в мені.

Поволі одійшов поодаль і спокійно дивлюся в сусідний сад. Наталя починає потроху заспокоюватись, далі справляє одяжку

— Васильку, Васильку?

— Що Наталю?

— А ти ж не покинеш мене?

— Ні, голубко.

— І ніколи не покинеш? — З болісною тугою запитує вона.

— Ніколи, моя люба! — Я підхожу і починаю знову ласкати її, почувуючи, як якась нова звіряча хвиля щось нещире шепоче мені.

— Ай-яй-яй, Васильку! Як се все сталось? Не вже се я? Не вже се зо мною сталось? — боляче запитує вона мене.

— Нічого, нічого, Наталю. — Заспокоюю її.

Вона тремтить, певне від холоду. Я злегка обнімаю її, і так ми ідемо увесь час до самої хвіртки. Наталя говорить з плачем, пригніченим голосом.

І як раптом вона змінилась! Наче цілий місяць хворіла і зразу стала такою серіозною, солідною — і таким старече-розумним голосом говорить.

Ми починаємо прощатись. І тут Наталя знову міцно-міцно цілує мене, любовно вдячними очима заглядаючи мені, а по обличчі котять ся в неї двома смужками сльози.

— Васильку, ти ж не забудеш мене? Прийдеш скоро, — чи ні? Приходь. Слухай, приходь неодмінно.

— Прийду, прийду, Наталю, неодмінно! — нещиро їй відповідаю.

— Спасибі, тобі, Наталю, за все.

— Не треба сього. Се тільки так кажуть, коли на довго прощають ся, або зовсім... Не говори так.

Вона в останній раз киває мені, і як підбита, поволі задум-

ливо одходе. Як вона раптом виросла! Якою глибокою стала, і яким я маленьким паскудним здаюся проти неї.

Навколо поволі світліє. Останні зорі згасають, ледви помітне бліде слабке саяво місяця, дерева чіткіш висуюють ся з темряви.

Я іду бадьорий. Щось голосно співає в мене якусь дужу пісню. Ні, то якась нова звірина, десь в середині смієть ся: Ха-ха-ха!

Прихожу до дому і від приємної втоми з легко усмішкою на обличчі незабаром міцно засипаю. І тільки одною тоненькою смужкою проходить якась думка. Спинаюся на хвилину на ній — піднімаєть ся несвідомий біль і призи́рство до самого себе. Але й се проходить і поволі упірнаю в міцний солодкий сон.

(Кінець буде).

МИКОЛА ВОРОНИЙ.

Експромти.

I. На розстанні.

Далеко стелеть ся твій шлях
В безмежности німій...
Але в моїх думках, чуттях
Лишіть ся образ твій.

Не знаю я, де підеш ти,
Де кинеш погляд свій...
Але з тобою у світі
Полине образ мій.

II. О, не минай...

О, не минай... Перед тобою
Схиляюся я, мов пелігрим,
Що перед брамою святою
Стоїть у захваті німім.

Дивлюсь в лице твоє кохане.
Читаю відповідь в очах, —
І наче квітка вяне-вяне
Мій поцілунок на устах.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ.

До портрету Саксаганського.

Сонет.

Дивлюсь, Кабице незрівняний,
На молодечий твій портрет, —
І зачарований, і п'яний
Тобі присвячую сонет.

Кому артиста серце знане?
Йому зрідні лише поет:
Вони в житейськiм океані,
Під шум чарок і костанет.

Пливуть в країну снів і вроди,
У тихий світ, на ясні води,
Під срібло невідомих зір;

Обом земне все зрозуміле,
Обох несуть прозорі крила
В незнаний голубий простір!

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

Співанка.

(В день 17 лист. 1918 р.)

Гей, Ванунцю, — вартовий мій. —
Принеси мені водиці!..
Міцно ґрати посплітались
У моїм вікні вязниці!..

Гей, я все бенкетувала,
Соловем співала в гаї;
Та затьмарило ся сонце
У моїм ласкавім краї!..

Не співа вже пташка — пісня
І сидить у клітці бідна!..
Гей, Ванунцю, вартовий мій,
Се зробила влада рідна!..

Е. МАЛІК.

Охорона пам'яток природи.

І все то те, вся країна,
 Повита красою,
 Зелене, вмиваєть ся
 Ранньою росю
 Вмиваєть ся, красуєть ся,
 Сонце зустрічає, —
 І нема тому почину
 І краю немає.

Шевченко „Сон“.

Вся країна повита красою зеленіє, так, се правда! Та на великий жаль до цієї правди доводить ся пригадати ще слова того ж Т. Шевченка: „Все йде, все минає...“, бо цієї краси з кожним днем стає все менше й менше і давно вже можна знайти і „почин і край“ тієї краси. Та, ми, внуки славних прадідів, повинні дякувати за те, що хоть що небудь можемо знайти. Коли ж і ми в свосму загально-культурному поступі на щастє та благо всієї людскости будемо также ретельно нищити природу України, як нищили наші діди, то нашим не то що внукам — дітям і спогадів не залишимо. Тепер вже доводить ся чути майже що див, а не що року скарги на те, що риби по ріках менше стало, за дичину й звіря, особливо за останнього давно не чуть, бо ліси на Україні сливе що вивели ся. Сі ж роки війни та революції ще більше допомогли знищенню; перед військовими потребами замовкали всякі закони — про революцію нема чого говорити. Революція є революція, особливо в наших умовах життя, і тому далі, говорячи про знищення природи або її охорону, будемо брати на увагу лише нормальне громадське життя, таке життя, коли „обиватель“ після смачного обіду солодко й спокійно спить, не боячись ніяких випадків: вибухів, трясів, арентів. Так, ще за нормального життя всі держави і навіть Росія відчули потребу в охороні природи і з метою розумної регуляції природних багатств краю утворили лісоохорончі комітети, видали закони про ловлю риби, полювання. Се було цілком зрозуміло, бо жадність людська дужча за культуру і в окремої середньої людини завжди гору візьме; уряд же повинен бачити далі і ось, аби запобігти цілковитому винищенню природних багатств, з метою суто еґоїстичною зявило ся законодавство про охорону багатств природи. Але російські закони не могли дохвалити ся відповідністю своїм завданням: вже в момент виходу вони

були старі й потребували перегляду, що до порядку й строків заборони полювати того, або иньшого звіря. Окрім того, всім відомо, що російські закони на те й писали ся, щоб їх обходити.

Тепер же, з відокремленням України; з проголошенням її самостійною державою я гадаю як раз на часі підняти питання про охорону природи. І може нижче подані рядки зацікавлять громадянство й на Україні пощастить здійснити справжню охорону природи. Що ж розумієть ся „під охороною природи?“ Ні одного природника тепер не задовольнять ті закони про охорону багатств природи, які видавали ся раніш, хоч які б вони добрі не були і як би не забезпечували в дійсности життя рослин і тварин. Збільшуючись в своїй кількості людскість остільки відміняє лице природи, що тепер доводить ся говорити вже про охорону окремих пам'яток природи, коли ми бажаємо хоч в де-яких місцях зберегти живих свідків життя наших батьків. „Пам'ятниками ж природи називають ся характерні для природи даної місцевости витвори, переважно ж такі, що знаходять ся на своєму первістному місці, залишаючись майже недоторкнутими впливами культури. Се: участки ландшафта, цілинні ґрунти, геологічні оголення, громади тварин і рослин, а також окремі відмінки та форми організмів. Розуміння се не є щось незмінне. Воно міняєть ся, в залежности від часу, місцевости та иньших умов“. Так означає термін „пам'ятник природи“ один з найенергійніших в Європі пропагаторів ідей охорони природи — проф. Конвенц.

Ідея охорони пам'яток природи — в Європі ідея молода — налічує не більш 30 років свого життя. Перш вона зародила ся і вперше здійснена в Америці. Проф. Бородін каже: що американці ніби то відчували оскільки багато согршили проти природи, поспішили спокутувати свої гріхи і не жаліють ні грошей, ні енергії на справу охорони пам'яток природи. Маючи не заселеними ще кольосальні площі землі американці рішили зберегти з них ті, природа котрих ще не задіта людиною зовсім, або змінена, та не багато. Таким чином повстала і здійснена ідея, так званих „національних парків“. В 1832 році Сенат зголосив державною власністю територію гарячих джерел в Арканзасі, але справжній національний парк був утворений в 1863 році в Каліфорнії. Се „Йосемитська долина“ Стери Невади 80 кілометрів довжини і 70 кілометрів ширини, з ґранітними стрімкими скелями до 4000 метрів заввишки та недоторкнутими ще людською рукою лісами. Найбільшим прикрашенням парку є так звані „мамутові дерева“ (*Sequoja gigantea*). — Правила сього парку надзвичайно суворі: в ньому не допускають постійних осель, пасовищ, автомобілів, собак, спиртних нап'яток. Обмежені полювання та рибна ловля — рибу можно *вудити* з особливого

дозволу урядового секретаря, тільки для їжі тут же в парку. Виносити з парку що небудь заборонено. Багатте ж розкладати можна теж, тільки в крайньому випадку і то на особливо зазначених місцях. Порядок і охорону парку несуть 15 патрулів. Другий парк, в котрому правила ще більш суворі, бо заборонено водить ще й котів, а за спиртні напитки карають штрафом до 1000 доларів — се знаменитий Еллоустонський парк. Він був заказаний в 1872 році і уявляє собою квадрат 160 кілометрів кожний бік і славить ся своїми гейзерами та великими водоспадами. В 1890 році заказаний в Каліфорнії при підшві гори Whitney, самої високої вершини Сієри-Невади (4410 метрів) парк в 13 раз менший від Еллоустонського — (Sequoja National Park). Удержання цього парку коштує щорічно 235.000 доларів. В тому ж році, на 10 кіл. на північний схід від цього парку заказано невеличкий (всього 2356 акрів) „General Grant Park“. Удержання цього парку не дивлячись на його розміри коштує 7000 доларів. Охороняєть ся ж кольосальна Sequoja генер. Гранта. Що має 350 футів вишини та 35 футів в діаметрі. І далі, трохи не рік за роком Сенат утворює національні парки, не зупиняючись перед розмірами земельної площі, не шкодуючи на се грошей. Так, в 1895 році в Арізоні взята під охорону гора серед стєну — всего участок 10 кв. миль. Охороняєть ся не гора, а закам'янілі дерева, що перетворили ся в агат (Dadoxylon arizonicum) мезозойської епохи. Сі кольосальні дерева мають заввишки 70 метрів, в діаметрі ж 3½ метра. В 1899 році — Сенат бере під охорону розкішний притулок арктичної фльори й фауни — „Mount Rainier“ вульканічну снігову гору 4500 метрів вишини Каскадного хребта оточену розкішним лісом — 1902 штат Орегон одержує „Crater Lake“ парк в 249 кв. миль — 1903 р. Півд. Дакота. — „Wind Cave Nat. Park“; Півн. Дакота — „Sully Hill Park“, Оклайома — „Platt Nat Park“ і штат Арізон знову одержує парк „Cosa Grande Ruin“, але на сей раз заказані, головним чином індієські руйновища, що були тут знайдені ще в 1694 році. В 1906 році заказаний ліс в штаті Міннесота і в штаті Кольорадо національний парк „Mesa verde“ і в 1911 році утворений національний парк в шт. Монтані — 2000 кв миль — де взято під охорону 250 озер і 26 льодовиків. Що зроблено після 1911 року — на жаль, я не міг дізнатись. До цього треба ще додати, що американці окрім сих кольосальних парків мають по всім Штатам розкидані заповідні станції для охорони птаства.

Я навмисне зупинив ся довше і в таких подробицях подав відомости про Америку. Річ в тому, що в такому широкому масштабі, так багато грошей і так пляново до охорони природи не взялась ні одна держава. Та американці нарід практичний. Вони нічого не роблять не.

зважаючи попереду. І вони добре зрозуміли вагу й значіння охорони пам'яток природи. Оберегаючи природу від знищення відповідним законодавством, що регулює використання (експлуатацію) природи для потреб людності, вони розуміють при всій своїй меркантильності ще й інше значіння охорони пам'яток природи: наукове і культурно-естетичне. Що всі ці національні парки мають величезне наукове значіння — доводити не треба. Яке ж значіння культурно-естетичне? У постійного мешкача міста, якого б стану й до якої верстви він не належав помічається все таки тяга до природи. Тільки виявляється вона різними, відповідно вже стану. В більшості — невеличкими мандрівками за місто до якого небудь ліска, гайка, або на беріг річки. З метою подихати чистим повітрям, набрати нових вражень та відпочити від буденщини люди збираються й ідуть за місто. Та не будучи знайомі з природою й не шануючи її остільки вона на те заслуговує, вони тягнуть за собою самовари, горілку й бутерброди. І кожного з нас потім неприємно вражає своїм виглядом яке небудь красиве узлісся, засмічене мушкетом, коробками від консервів, газетним папером та часто густо доводить ся з жалем дивитись на поламані гілки, обідрану кору, найближчих дерев. Другі — хто має більш достатку — валяються на дачі; не можна сказати, щоб ці особи там краще поводитись. Треті — подорожують в різні визнані всіма, загалом, місцевості, як у нас, наприклад, було: Крим, Кавказ. Цілковито не знаючи свого краю, вони навіть не уявляють, що тут може бути, щось красиве. Тяга до природи, в людині закладена стремління ближче стати до неї, тільки неосвіченість, незнання природи, загально людська неохайність доводить до того, що виявляється ся ця тяга до природи так негарно. І ось американці утворивши національні парки — й до того поставивши широку рекламу (вони видають такі „провідники“ в котрих починаючи з описання парку подані всі відомості, навіть про поїзди, з якими зручніше їхати до парку), тим самим поширюють відомості про свій край, привчають любити свою батьківщину й пишати ся її природою. Суворі правила самих національних парків привчають людину більш уважній придивляти ся до природи й обережній поводитись з представниками царств рослинного й тварин. А такі картини, які доводить ся бачити, наприклад, в Еллоустонському парку, як американський ведмідь „грізлі“ виходить з лісу, лащить ся й уроче їжі, хіба не заохотять побувати в сих місцях ще раз? А коли до цього додати, що тепер до сих парків майже до всіх проведені залізницї, що в самих парках побудовані отелі — останнє слово техніки, — що в парках зимою та й літом дозволяється ріжний спорт, (лижви, в деяких озерах вудіння риби, то що), аби, тільки не зашкодив постійним охорона-

эмам мешканцям парку, то кожному ясно стане, яке значінне вихову-
юче має національний парк і яке чисто естетичне задоволення відчу-
ватиме побувавши в парку.

Так, американці грошей не шкодують на національні парки! Во-
ни щедрою рукою їх роздають, а збирають хіба не більше? Не кажу-
чи вже про те, що направляючи туристів в парки, вони сам самим за-
лишають гроші в своїй державі (інакше туристи їздили за кордон), се
виховує значінне парків, поширене знання природи серед людности,
викликанне любови до неї хіба можна оцінити на долара?

Європа настільки густо заселена, що про виділення таких вели-
ких площ не можна й думати. Та в Європі і не знайдеться вже стіль-
ки землі непорушної і коли що залишилось ще незачеплене, або не-
займане, в своєму первісному вигляді, то се, або дякуючи щасливому
випадку, або поки ще не встигли винищити. І тут доводить ся до охо-
рони природи вживати інших методів. І ми се, дійсно, й бачимо. Вище-
згаданий германський проф. Конвенц, означеннє розуміння „пам'ятник
природи“, котрого я в горі подавав найбільше всього працював і пра-
цює над поширенням ідей охорони пам'яток природи, найбільше роз-
робляв се питання і все що зроблено в Європі — зроблено під його
впливом. Ще з 1887 року, коли проф. Конвенц був, лише директором
музею в Данцігу, почав він популяризувати ідею охорони пам'яток
природи. Користуючись всякою нагодою, різними зїздами — лієничих,
природників, сїльських хазяїв, навчителїв, популярними курсами, висту-
пами в пресї, він не зупинив ся на сьому й побував в Швеції, Англії,
Данїї, Франції й Росії. Агітація проф. Конвенца мала вплив, особли-
во ж звернула всіх увагу на себе його докладна записка, що була по-
дана Міністру Освіти, з пропозиції самого міністра. Ся докладна за-
писка в 1904 році була надрукована й видана окремою книжкою під
назвою „Die Gefährdung der Naturdenkmäler und Vorschläge zu ihrer
Erhaltung“ (Berlin. 1904). В сїй докладній записці проф. Конвенц, для
того, щоб пам'ятники природи можна було взяти під охорону, як най-
скорше пропонує: 1) провести „інвентарізацію“ — пам'яток природи
— се-то привести до відомости й занести на мали пам'ятники при-
роди, 2) забезпечити їх охорону на місцях і 3) популяризувати відо-
мости для них. Розглядаючи засоби, якими можна досягнути наміченої
цїлі проф. Конвенц поділяє їх на добровільні, адміністративні й зако-
нодатні. До перших належить діяльність окремих осіб, властників тих
або інших частків природничих товариств, спілок і т. инш. До дру-
гих діяльність сїльських громад, та міських дум, котрі можуть взяти
під охорону той або якийсь часток землі, що їм володіє громада або

город. А розбираючи діяльність міністерств — проф. Конвенц вважає, що майже немає такого міністерства, котре при бажанню не могло б допомогти охороні паматників природи. Звичайно, найбільш засобів, що до охорони паматників природи має міністерство земельних справ. Йому підлягає лісовий виділ до розпорядження сього міністерства належать державні землі, степи, луки. Відповідні кількості площі се міністерство може заказати, встановити за ними охорону й догляд. Міністерство внутрішніх справ теж багато може допомогти охороні природи. Так, даючи дозвіл на проведення залізницї, або тої чи иньшої дороги (шоссе, ґрунтової), коли сї шляхи проходять через цінні з точки погляду природника й до того ще й красні місцевости, повинно уважно поставитись і добре розміркувати, чи доконче необхідно псувати тої або иньший краєвид, чи не пошкодить суєта міста доси ще непорушній цїлинї. Міністерство шляхів при розбивцї залізничних станцїй так само може і повинно рахувати на місцевість та краєвиди і не псувати їх без конешньої потреби ¹⁾.

Міністерство Військове, маючи в своєму розпорядженї кріпостні райони, лани для маневрів, стрільбища, коли вони уявляють з себе щось цікаве — можуть легко їх зберегти, як се робить ся в Германїї. Крім того топографи й офіцери генер. штабу при укладанню мап можуть зазначити на них паматники природи. Взагалї для поширення ідей охорони природи проф. Конвенц радить зазначити паматники природи на рїжних мапах топографїчних, геологічних, агрономїчних, лісних, не кажучи вже про учебні. Навїть Міністерство Пошт і Телеґрафів може велику користь мати, наприклад, завївши поштові марки з малюнками визначних паматників природи ²⁾. Що ж до Міністерства Освіти, то перед ним широке поле діяльности: утворенне програм навчання в відповідному дусї, починаючи з низшої й кінчаючи висшою школою, улаштуванне ряду лекцїй з діяпозитивами, внесенне сих лекцїй на вчительські перїодичні курси, виданне відповідної літератури для учнів, словом, аби стало охоти.

Міри законодатні. Окрім утворення „національних парків“ необхідно ще видати особливий загальний закон, що до паматників природи й поширення на них правил що до відчуженого майна й надання місцевїй адміністрацї (полїцїї) права видавати обовязкові постанови, в цїлях охорони природи. І, нарештї, утворенне центральної урядової інституцїї, котра б зосередила в собі всю справу охорони природи в

¹⁾ До того ж роблючи посадки дерев по-над шляхами, тим самим утворюють захисти для птаства.

²⁾ Так Гасманія на пошт. марках має малюнок — *Ornithorynchus*, Ліберія. Гіпопотамія.

державі. І в Германії більшість бажань проф. Конвенца здійснила ся. Так, пруський міністр земельних справ в 1904 році наказав допомагати ідеям автора, висловленим в його книжці. В 1907 році наказав охороняти не тільки поодинокі об'єкти, що заслуговують на се своєю формою або величиною, а й рідкі трави й рослинні громади, крім того — де се можливо — виділяти ті лісні площі, що визначаються своєю первісною красою, формою, ростом або захищають які небудь видатні та рідкої форми організми; при чому в випадку необхідности дозволяється порушити загальний плян халяйнування. Так само наказувало ся охороняти птиць, їх гніздова, забороняло ся полювання, нешкодливих тварин. На лісничих покладалось обовязком збирати відомости про пам'ятники природи, заносити в відомости й подавати їх до центральних установ. Із неживої природи беруть ся під охорону визначні скелі та ератичні камені. І там тепер є заказані — досить велика площа в Міністерському лісництві Гомбрісен біля Собасбурга. Останній лише за для своєї краси аби дати мотиви художникам для картин.

Міністерство шляхів, пошт і телеграфів, внутрішніх справ, видали відповідні накази. Військове міністерство на землі, що належить до кріпости Грауденц охороняє в великій кількості дерева *Pirus torminalis* (охороняється се через те, що недалеко проходить Східня межа росповсюдження); го біля Торна на військовім плацу охороняється *Prunus fruticosus* (дика вишня). Міністерство колоній в західній і східній Узамбарі, Камеруні утворило ряд резерватів (казакників). І нарешті в 1906 році 1 квітня в Прусії була утворена „*Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege*“ на чолі котрої, як правительственный комісар був поставлений проф. Конвенц. На утримання інституції було асігновано 15000 марок що річно: сюди входила оплата праці завідуючого, помішника, писаря і видатки по діловодству та розіздам. Грошей на викуп земель і утворення національних парків (резерватів) не було дано. Се залишалось власній ініціативі громадян. Міністерства видали накази, зазначені мною вище, де особливо підкреслювали ся завдання інституції, та наказувало ся підтримувати їх. І Конвенц вже в 1908 році зорганізував 18 комітетів на провінції; кожний комітет складається з 10 — 30 осіб, має діловода й по одному фаховцю географії, геології, ботаніки та зоології. В 1909 році сих комітетів налічували 29 і де котрі видавали свої повідомлення. На другому зїзді зібрало ся 23 представники комітетів, не дивлячись на те, що зїзд не мав ніякої допомоги. Діяльність комітетів поширюється; все більше й більше береть ся під охорону учасків. Пощастило, наприклад, захистити *Eryngium maritimum*, котра нещадно виривала ся відвідувачами морських купань, захищено частину янтарного берега Прусії в околиці Кенісберга від

застройки та реклами, викуплено де кілька валунів; в Велитенських горах зберігаєть ся *Primula minima*, в ГанOVERI *Teuch aquifolium* та *Leucojum vernum*. В Данціґу вище згаданий *Eryngium maritimum* охороняєть ся на участку протягом 250 метрів довжини, а за виконувание, масовий збір і продажу його карають штрафом до 150 марок; за доведенне ж до відомости властей про шкоду — видаєть ся нагорода.

В Германії таких національних парків, як в Америці немає, єсть тільки „резервати“, про котрі я говорив. Національні парки, на зразок американських є в Швеції та Швейцарії. В Швеції в 1909 році рїхдаг ухвалив утворити національні парки. Тепер там маєть ся 10 заповідних участків: 2 участки в штатах з „лиственним лісом“, на вапнянім ґрунті, в північній Ляцляндії: участок *Stora Sjöfallet* (15 кв. миль), *Sarjekfjäll* (19 кв. миль) — високігорні місцевости з льодовиками; в лісництві *Rissa* — два участки хвойного лісу. Крім того з 1910 року взяті під охорону окремі памятники природи: червона *Nimphaea* — на озері *Fagerträarn*, *Taxus* — на півночі його розпросторення, *Betula papyra* — в *Schonen*.

В Швейцарії в 1906 році склав ся особливий комітет — *Naturschutzkommission*, на челі котрого став відомий природник Поль Сарразян. Комітет сей був виділений швейцарським тов. дослідників природи. Комітет сей майже в кожному кантоні утворив такі ж комітети і хоч не у всіх кантонах, але в більшости видані більш менш суворі закони, котрі карають виривание, викопувание, продаж, розсилку і навіть зривание суто альпійських рослин. Се направлено головним чином на тих, хто масами збирають для аптек, або для продажу, при чому сї „підприємці“ бувають настільки безсоромні, що часто, маючи велику збірку будь якої рідкої рослини навмисне нищать навкруги сю рослину, аби забезпечити себе від конкуренції. Справжнім національним парком Швейцарії є долина *Val Cinoza* в Енґандині; ся чудова долина заарендована комітетом на 25 років з 1/І 1910 р. за 1400 фр. річно з правом поновлення котракту. В парку заборонено полкванне, рубка лісу, будувание курінів; особливо ж цінно те, що в долині сїй не пасуть худоби, і головне італіянської вівці — котру називають „бритвою земної кулі“.

В Данії, дякуючи зусиллям окремих осіб, що давно вже, як наприклад, пр. *Oluf Winge* в 1886 році, піднесли голос в справі охорони природи і утворенне національних парків, зроблено було порівнюче багато ще до утворення так званої Природоохорончої Ради в 1905 році. Тепер справа охорони природи в Данії в цілком певних руках. І, здаєть ся, що все найбільш цікаве вже забезпечено від знищення. Так там заказано підвищений льодовий витвір, що колись був на березі

моря, тепер же поміж ним і морем тягнеться щіпа ривнина в декільки кілометрів. Узгірре його вкрито кущами *Phippoeae rhamnoides* (до 2 метр. висот.), *Quercus pedunculata* (довш.), *Populus tremula*, *Salix cinerea*, *Pirus Malus*, *Rosa pimpinellifolia* і інші. Далі заказані деякі „вересовища“, найбільший 1875 гектарів в західній Ютландії — *Borris Hade*. Палежить тепер державі — власність М-ва сільського господарства, але право користання належить Копенгагенському університету та військовому міністру. Військове міністерство використовує його для учебної стрільби раз на рік в осени, в інші часи туди заборонено навіть ходити без потреби. Заходами Ради заказаний острівок „*Klaegbancken*“ в північній частині з метою охорони птахів. Оригінально виглядає заказане в околицях Копенгагена (14 гект.) сфагнове болото. Навколо культурна місцевість з її специфічною рослинністю, а в середині килим на котрому задержалися *Eriophorum gracile*, *Scheuchzeria palustris*, *Astrophyllum cineidoides*. Також оригінальний „чортів ліс“ на північно-західному березі Зеландії. Соєни й берези цього ліса так покручені, завдяки постійному вітру й на зріст такі невеличкі, що 100 літні виглядають як „версок“.

Франція із всіх західних держав послідня прилучила ся до цього руху і то більш з метою художньою. В 1902 році в Парижі заснувалось Товариство охорони краєвидів. В 1906 році голова Товариства депутат Бокі провів в Палаті закон (*loi Beauquier*) по котрому в кожному департаменті повинна утворити ся під головуванням префекта комісія, котра повинна скласти список місцевостей і зобов'язати власників сї місцевості зберігти в такому ж виді. На випадок незгоди власника комісія має право експропріації; порушення даної згоди карається штрафом до 300 фр.

Єдину міру, що до охорони природи — се заборона виконувати й продажу відмінків *Rhododendron*, *Cyclamen europaeum* та *Artemisia mutellina*, видали префекти Ізера та Савої. В 1909 році з ініціативи цього товариства був скликаний міжнародний конгрес „*pour la protection des paysages*“, під головуванням Бокіє. Були 2 члени від Австрії по одному від Бельгії, Італії й Швейцарії, від Прусії — проф. Конвенц і проф. Фукс від Союзу *Heimatschutz*. Наслідком цього зїзду, після докладу проф. Конвенца було поставлено, що товариство поширить свою діяльність і на охорону пам'яток природи.

Переходячи до України — доводить ся зупинитись на тому, що залишилось нам в спадщину від Росії. Залишалось же дуже мало і то, що зроблено, те що маємо — то зроблено з приватної ініціативи;

уряд же рук своїх до діла сього не приклав. Ще на XII зїзді дослідників природи, що одбув ся в Москві, Ботанична секція зїзду ухвалила, після докладу академіка Бородіна „о сохраненіи участковъ растительности, интересныхъ въ ботанико-географическимъ отношеніи“, необхідність закладу при участі Академії Наук, або якої небудь постійної ученої установи, органу, котрий би виробив відповідні потрібні проекти. При сьому секція висловила побажання, аби при виробленні мір були широко закликані ріжні наукові установи та приватні особи, що цікавлять ся питанням. Сам Бородін раив закласти „центральный природо-охранительный комитетъ при И. Р. Географическомъ О-вѣ“ через те, що товариство се має найбільше філій і в таких кутках бувшої Росії, в котрих не мало ся иньших ні урядових, ні громадських наукових установ. Академія Наук де кілька разів клопотала ся про охорону тої чи иньшої місцевості, але справа стояла цілком непевно і все що зроблено було, було зроблено цілком випадково. Війна, звичайно, відсунула се питання і воно знову повстало на черзі дня лише, при Тимчасовім Уряді. Підпис його Кронштадський „Совѣтъ Солдатскихъ и рабочихъ организацій“. Була утворена комісія в Петрограді, але як пішли події — відомо всім і комісія реального нічого не зробила. У нас на Україні за ті часи визначили ся своєю діяльністю Харківське Товариство Любителів Природи, на чолі котрого стояв і стоїть проф. Талієв. Крім літературної агітації воно улаштувало виставку охорони природи. Ся виставка, здаєть ся, перша в світі. Далі, на Катеринославщині в с. Хортиці з ініціативи місцевого навчителя П. Бузюка було засновано „Хортицьке Т-во Охранителів природи“, котре налічувало 200 членів. Крім того ми мали два зоопарки „Пилявин“, Графа І. А. Потоцького і *Ascania Nova* — зоопарк і степ — Ф. Е. Фальцфейна. Залічувати ж Деркульський заповідник, мені здаєть ся, нема чого, бо степ сей без догляду і на скільки він зберіг ся — не відомо. Належав сей заповідник Російськ. Географічному Т-ву, але заповідникові весь час, якось не щастило. Ось і все, що ми мали за часи перебування під Росією. Окремі товариства, як наприклад, Київське Орнітологічне, особливо д. Шарлеман провадило популяризацію ідей охорони природи, але діяльність Т-в не була настільки широко розвинена, щоб дати будь які реальні наслідки. В такому становищу зараз є справа. А між тим на Україні й доси залишилось багато дійсних пам'яток природи, котрі надзвичайно корисно було б зберігти. Питання ходить о те, як їх зберігти, якої системи тримати ся? І мені здаєть ся, що на Україні необхідно сполучити обидва способи охорони природи американський і західно-європейський, тим більше, що територія України не така вже мала, з наукового боку являєть ся

надзвичайно цікавою (її степи — єдині в Європі, котрі ще не досліджені і з дослідями над котрими виникає безліч наукових питань) й до того вже приватна ініціатива де-що зробила в цьому напрямку і громадянству залишається довести діло до кінця. Або взяти в свої, суто громадські руки, коли се є можливим, закладені вже заповідники, або, що в даному випадку буде кращим, вплинути на те, щоб відповідні заходи вжила держава. І з сим треба поспішати, бо сумна дійсність, кожного дня може принести несподіванки. Так, ми вже позбули ся одного великого зоопарку „Пилявин“. Під час пережитих подій там загинув зубрів — 23, бізонів американських — 7, оленів: канадійських „Wapiti“ — побіля 300, марелей — 30, Дибовського — 50, Кавказських — 30, Перських — 5, Китайських (Sungaricus) — 2, Муфлонів Сардинських — 5, лосів — побіля 40. Пилявинський зоопарк славив ся недавно ще багатством акліматизованих відмінків і кількістю особин, нині ж се все уявляє з себе руйновище, на котрому геть чисто все загинувло. Окрім акліматизаційного звіря, лишили ся без захисту де-які рідкі тепер відмінки птахів, котрі з давен давних селили ся в Пилявині. Було там багато чорних делек, вільно гніздили ся й токовали тетереви. Тепер сього нічого немає, бо й ліс Пилявинський значно потерпів за сей час. Загинули також цікаві акварії Пилявина й пропала вся полагоджена праця над акліматизацією екзотичних риб (*Salmo purpuratus* s. *irridens* Gibb, *Coregonus Maraena* і иньші). Пилявин повинен кожному, хто любе природу, бути завжди на очах, повинен нагадувати, що з охороною природи треба поспішати! Треба зберегти те, що, дякуючи чи щасливому випадку, чи особливо сприяючим обставинам, або може енергії окремих осіб, поки зберігло ся. До таких в першу голову належить „Ascania Nova“ — первістний степ і зоопарк. Ascania Nova — „Земний рай“, як його назвали німці належить Ф. Е. Фальцфейну й знаходиться в Таврійській губ., Дніпровському повіті, 70 верст від залізниці, 50 — від Дніпра Ascania Nova, що має 20,000 десятин землі уявляє собою самий характерний український степ рівний, як дошка, на котрому де-не-де підвищують ся могили, маячуть колодязні журавлі, ходять гурти худоби та отари овець. Ріжної пори ріжний вигляд має степ.

Ранньої весни, на початку квітня поміж масою торішніх стеблин тирси починають зеленіти ковили (*Stipa pennata* і *S. Lessingiana*) й міграк. Що дня степ зеленішає й на зеленому тлі сьому, місцями більше, місяцями менше червоніють тюльпани — *Tulipa Gensneriana* L. (їх найбільше) і де-не-де разом з тюльпанами білими, жовтими виглядають ріжних відмінків степовий півник (*Iris pumila* L.). На початку літа починають сивіти ковили й перед очима пробігає срібно-сива хвиля

за хвилию поміж котрого показує тіпчак, що тепер зацвів, синець і иньші. В сей час, як і літом, коли буяє, тирса (*Stipa capillata*) й одбиває блискучими золотистими відтінками на основному тлі жовтово-зеленому другого порівняння степу, як з морем не найдеш. Особливо літом, висока тирса, окремі кущі котрої бувають до 180 см., себ то, в ріст чоловіка, а вся вона вище пояса — хитаєть ся, лягає й підводить ся під вітром — иньшого порівняння не знайдеш. За тирсою не видно ніяких рослин, хоч, звичайно дерновина й тепер покрита тим же тіпчаком, ковилами, що вже одцвіли й новими, як біле вінниче (*Artemisia austriaca*) *Statice intermedia*, *Juzinea linearefolia* й иньші. Далі починаєть ся осінь, окрім тирси, що день за днем з жовто-зеленої робить ся бурюю, нічого не видно й степ навіває тугу й сум. Рівний, одноманітний жовто-бурий краєвид не дає можливости ніде зачепити ся оку й ви почуваете, чим більше вам доводить ся дивити ся, тим сумніше стає на душі.

Непорушного степу в *Ascania Nova* заповідано 500 десятин, але все господарство маєтку поставлено так, що сі 500 десятин *дійсно забезпечені* від занесення будь яких не характерних для непорушного степу рослин. Бо сей степ лежить в середині маєтку, його ніколи не косять, навколо нього степ, теж первістний, сей степ косять, далі оточує теж степ, але на ньому випасують товар і вівці і вже на кордоні смугою лежить земля, котру орють. І таке господарство, хоч воно, звичайно, дає меньше прибутку власникові, за те дійсно забезпечує той непорушний участок степу. Та гроший Ф. Е. Фельцфейн не жаліє. І се видно ясно кожному, хто побував в *Ascania*. Переїхавши степом сі 65 верст, що від ст. Нової Олексіївки Слобідських залізниць і втомившись від подорожі й одноманітного кругозору, ви несподівано для себе тут, в над-чорноморському сухому степу бачите білі стіни будівель, а навколо їх стави й ліс, ліс різних пород дерев, починаючи з південних й кінчаючи північними. До того з здивованнем учуваєте, що і ліс і стави сі повні птичого галосу, крику й співів, невідомих вам птиць. Се економія й зоопарк *Ascania Nova*. Таке надзвичайне, трохи не надприродне явище, не дає першої хвилі вам отямитись. Як тут може рости ліс? Але придивившись ближче починаєш розуміти. Вкопані ставки й проведена ціла система каналів дає можливість жити лісу на його населенню. В акліматизаційному парку зібрано зо всіх кутків різних країн майже все, що можно зібрати, немає місця в *Ascania* лише хижакам. Зате на придбанне иньшого звіря не жаліло ся ні грошей, ні сил. Так для того, щоби придбати *Equus Przewalskij* Поль до Манголії наряджало ся цілих три експедиції. На великому просторі (60 десятин) в літку пасуть ся кангури великі, зебри, зубри, бізон

американський, його родич, кози, антилопи, серни, олені, сайги, гну, верблюди. Ввечері, коли се різнохарактерна череда йде до водопою то, зовсім забуваєш, що се дикі звірі й вони сього здаєть ся не почуввають і тільки різноманітність його нагадує на дійсність. Але жили ся вони поміж собою й акліматизували ся добре. В парку також зібрано безліч птиці: одних фазанів більше 20 відмінків, не кажучи про журей та пантарок. На ставках, по каналах гуси, качки, лебеді, журавлі, лелеки, чаплі, флямінго. І все се різних відмінків, з півночі, півдня, сходу, заходу і все, дякуючи охороні потроху призвичаїло ся, позакладало кубелечка й часто густо молодих привели. На узліссі бродять дрохви, африканські страусі, нанду, ему. В парку ж збудовано помешкання для зимівлі птиць. Звичайно для того, щоби удержати всю сю масу птиці в парку доводить ся вживати особливих заходів; окрім поставлення в як мога кращі умови, доводить ся підрізати крила, деяких держати в великих вальтіжетах, щоби не улетіли і т. иньше. Але *Ascania Nova*, крім всього є ще й станцією перельотної птиці. Багатьох з них ловлять, надівають на ноги каблучки з зазначенням де їх спіймано й з проханнем в свою чергу нового ловця повідомити де і коли спіймано сю птицю. Але вага зоопарку ще збільшуєть ся. Окрім акліматизації та одомашнення тварин тут іще провадять ся на зоотехнічній стації цікаві досліди над штучним заплідженнем їх. І результати досягнути надзвичайно цікаві. Так маємо таких гібридів: від бізона і домашньої корови, від зубра й бізона, зубра й домашньої корови, від вівці й кози, вівці й муфлона, зебри й коня Пржевальського, зебри й домового коня і иньш. Зеброїд один раз повіз 230 пудів.

Ось що уявляє собою *Ascania Nova*! Для того, щоби описати її потрібно й більш місця, аніж я маю й до того художнього хисту, чого у мене теж бракує. Не мені описувати сей рай земний, та ніякі описання не дадуть того, що дасть безпосереднє пробування в самому степу й парку. І тому найширйше бажанне всіх природників, аби *Ascania Nova* стала національним парком і була доступна для широких верств українського громадянства.

Непорушний степ ми маємо ще в Старобільському повіті Харківської губернії. Про один з них, Деркульський я вже згадував, там же єсть ще Стрілецький, Ново-Олександрівський і Лимарівський. Налягають вони державному коноводству. Характер усіх степів подібний до степу Асканії, але є й різниця, котра полягає в тому, що степи єі старйші по своєму походженню не такі рівні й до того більш багаті на вапно. Се все дає трохи відмінну фльору. Ранньої весни, не пізнійш квітня поміж кущами й стеблами торйшніх рослин зеленіє мох *Barbula ruralis*, поруч же з ним темо зелені, хвилясті пластинки, що

стоять сторч, завбільшки як палець „водорослі“ *Nostoc commune*. З другої половини квітня з'являється тюльпан (*Tulipa Gesneriana*), там де водою змитий ґрунт і виявила ся крейда, далі йдуть Сон зілле (*Anemone pratensis*, *An. patens*) пізнійше катран (*Crambe tatarica*) Разом з ними цвіте ріпашок (*Ranunculus orthoceras* Benth). В кінці квітня вони одцвітають, за те на черноземні зацвітає горицвіт (*Adonis vernalis* L.) степові півники (*Iris pumila*) дереза (*Caragana frutescens*), бобовник (*Prunus pama*), тонконіг (*Poa bulbosa* L.). В кінці мая на початку червня і степ вкривається біло-срібним килимом ковили (*Stipa Lessingiana* Trin). Поміж нею найбільше видно бабки (*Salvia nutans* L.), а інші цяткують сей килим різнобарвно, граючи більш другорядну ролю. До них належить: юринея м'ягка (*Jurinea mollis*), астраґали (*Astragalus exscapus*, *Astr. Onobrychis*), чистець (*Stachys recta*), чебрець (*Thymus Marschallianus* Willd), типчина, кипець. На могилах по-біля кущів цвітуть ломоніс (*Clematis integrifolia*), звіробой, тимохвівка й воронець (*Paeonia tenuifolia* L.), роскішна квітка оксамитно-червоної барви. На прикінці літа степ знову міняє свій вигляд. Зазначені вгорі квітки одцвітають, з'являються чорні плями ґрунту, а рослинне тло дає тирса й невелика кількість інших трав. Далі з початком осені знову з'являється *Nostoc commune*. Разом з поширенням площі роспашки се все потроху зникає, як зникає степова фауна. Поки що там держать ся хохітва (*Otis tetrax* L.), та степовий журавель (*Grus virgo*), за те вже зник бігунок (*Cursorius gallicus*), з ссавців залишив ся бабак, котрий доживає тут останні свої дні.

Такий наш степ! Ще мало досліджений він викликає безліч теоретичних питань, чекає ще на людину, котра б повідала світу його історію, розповіла докладно про його минуле й сучасне, засувала б і виявила б ті внутрішні закони, котрим підлягає степ.

Начерк мій був би неповний, коли б я не згадав про такий природний, єдиний на всю Україну своєрідний і чудовий по своїй красі національний парк, як Дніпровські пороги. Кожен українець чув про них, вони не раз згадують ся поетами й письменниками, але зацікавленне особливого до себе поки не викликали. Правда, вже де кілька років, так сказати, в повітрі носять ся різні проєкти, що до використання сили дніпровських порогів для тої, чи иньшої мети, були проєкти, навіть розчищення сих порогів. Навпаки, їм загрожує небезпека. І тут громадянство повинно взяти справу в свої руки й захистити сей пам'ятник природи і в той же час пам'ятник краєвих сторінок нашої рідної історії. І коли дійсно, ми ще маємо пошану й любов до минулого, то мені здається, зможемо і захистити пороги і в той же час зробити все те, що вимагає користь і добробут народу. Згадавши по-

роги думка відціль сама лине до других гір — се „Святі гори“ на Харківщині. На Слобожанщині, серед степу й більш менш рівної площі ми маємо гори, справжні гори. Правда — вони не такі високі, але дякуючи тому, що вони складені з крейди, котра не так легко вивітрується й тим дало можливість утворити ся стрімким скелям і пікам, вони роблять вражіння справжніх гір. Святі гори — се монастир, на правому березі Дінця, що колись, за давні часи, часи жорстокої боротьби з татарами, користуючись особливо сприяючими умовами місцевости заклав ся і надто відогравав подвійну ролю — передової фортеці збройної і захисту знесилена й утомлена життєвими бурями людям. А місцевість надзвичайно гарна! Коли піднімеш ся на гору (де тепер часовня), то перед очима глядача чудовий краєвид простяг ся на всі боки. Здасть ся немає кінця й краю сим лісам, що тягнуть ся по правому березі Дінця, на лівому за тонкою смугою лісу йдуть луки, котрі на земному тлі поцятковані блакитю — озерами; поміж сими двома березами тихо несе свої повні тут води Дінець. Навкруги така тиша, такий спокій сходить на душу, що не хочеть ся з місця рушати, очей одірвати! І тільки коли з далекого обрїю перенесеш погляд ближче на гори, то неприемно вражає скеля з окрема порослими соснами. Се останні могікане особливої сосни, що росте на крейді, котрої тут колись було багато і котру тепер майже винищили, останню ж спасують товаром, як і другий рарітет — шевське дерево (як його назвав акад. Гюльденштдт) (*Rhus Cotinus*), або рай дерево (назв. котру дає проф. Черняев). Се кущі з овальним листем звертають на себе увагу своїми глодами, що окружені фіолетовими м'якими довгими пушистими волосками. В сей час кущі виглядають надзвичайно гарно. Рослина, котру б цікаво було берегти хоч би вже через те, що вона дає найкращий дубільний матеріал, котрий йде на вироблення особливо доброї шкіри, а по друге *Rhus Cotinus* стоїть тут цілком одиноко. Його родичі зустрічають ся на Кавказі, в Криму й далі в Сибіру, Японії й поміж сею перервою маємо його в Святих горах. Фауна Святих гір досліджена мало. Святі гори легко б можна зробити заказним участком, національним парком, зберегти частину Крима в степу, тим більше, що земля належить монастирю. А зберегти варт, бо вони можуть зясувати цілий ряд питань, як зміна соснового лісу — чорноліссом, поступ одної асоціації рослин з одної місцевости в другу (як тут „степняки“ перейшли в „гори“) вплив свідомий і не свідомий людини на природу і иньші.

Ще на Слобожанщині маємо гідні уваги місцевости се: Коробові хутора Зміївського повіту — велика озерна місцевість, де тепер станція дослідження життя прісної води й чудовий по своїй красі участок Ворскли по-біля Ахтирського монастиря.

Багато красивих місцевостей маємо на Волині і де котрі з них раніш ще більш були своєрідні, бо там жили колись бобри — *Castor fiber Lin.* Де тепер водить ся сей звір, напевно сказати не можна. Колись так широко росповсюджений і в Західній Європі і у нас, тепер він майже не зустрічаєть ся. Останні відомости про бобра подає М. Шарлеман і по його даних можна сподіваги ся знайти бобра над Стоході, що тече в Припять, в Острожському та Ровенському пов. (на межі їх) Волинськ. губ., та єсть вказівки, але не зовсім певні, що ніби то він водить ся на р. Трубежі в Полтавщині. Але во всякім разі „хаток“, або „курєнів“ він уже не буде і живе поодинокю, а не громадами. Мав необичний звір нещастя обзавестись добрим хутром і був через се вивичений, як і другі наші звіри — видра, лось і иньші.

Взагалі на Україні набереть ся чимало красивих, своєрідних місцевостей, що инакше визначають ся тим чи иньшим пам'ятником природи. До таких належить невеличкі сфагнові болота на Полтавщині, там же рештка Кочулівського лісу — пам'ятки минулої лісової рослинности Полтавщині й багато иньших. А пам'ятники так званої „мертвої природи“, „неорганічні“. Широкий загаль мало звертає на них уваги, а між тим се справжні пам'ятники природи і пам'ятники історії. І сих пам'ятників роскинуто чимало по всій Україні! Так заслуговують охорони Ірантні скелі, особливо ті, що мають окремі народні назвиска, або які підтверджують те чи иньше наукове явище, або просто визначають ся своєю красою. Такі скелі є коло Житомира на р. Тетереві, коло м. Коростишова Радомисьського пов.

Безумовно заслуговують охорони згаслі вулкани (с. Ісачки Лубенськ. пов., коло сс. Булаї, Іваньки та Луговатої Липовецького пов). Єсть вони й на Волині (с. Берестовець Луцьк. пов.). А хіба не цікаво зберегти так звані, толдри або медобуські гори, „атоли“ (на Поділлю, с. Нічин, Камен. пов.), або місцєродження де-яких мінералів, як янтар — коло Київa (сс. Хотів, Гвоздів), гірськ. кришталь на р. Уборті коло с. Сушаки Овручськ. пов., яшма в тому ж Овруч. пов. — Се ж справжні пам'ятники історії нашої, се ж свідки початку нашого життя! Ми ж маємо і справжні пам'ятники, в прямому розумінню єього слова, початків нашого життя — се селища людини кам'яної доби з виробами його на Волині — до півночи с. Хлуплян, врочище Бор — коло Крем'янця. Всього не перелічиш, а більшости й не знаємо ми ще! Скільки невеличких чудових місць можно було б заказати, хоч би по р. Росі, що вславила ся своїми водоспадами, на тій річці котру так мальовничо й поетично описав Ів. Нечуй-Лєвіцький! Все се можна, та для єього потрібна громадська ініціатива й воля.

Перша потроху прокидаєть ся. Попередня перед 1-м зїздом природників України нарада ухвалила піднести питання про охорону пам'яток природи й всіма силами добивати ся здійснення цієї охорони.

Але кожний, хто хоч трохи зацікавив ся питанням охорони пам'яток природи і хто захоче прикласти рук своїх до цього діла повинен перш за все рішити, які ж методи, способи охорони пам'яток природи можна взяти на Україні. Чи йти слідом за американцями, чи йти за німецьким прикладом охорони в Європі? Ріжниця, яка полягає в обох цих методах мною була докладно з'ясована. І мені здаєть ся (і не тільки мені), що у нас на Україні можна сполучити обидва методи. Все таки ми ще маємо досить велику незаселену територію, так що можемо поступити ся хоч якою великою площею землі. Окрім того є великі площі — настільки дорогоцінні і з боку наукового й з боку минулого нашого життя — що ваці, котра шанує своє ім'я не слід бояти ся великих (як се здаєть ся на початку) витрат. Коли ми воскресли до державного життя, так і покажім, що ми дійсно достойні цієї державности, що ми вміємо піднести культуру, розуміємо ся на ній і прагнемо ще ширшого поступу! Утворення ж національних парків — є один із засобів культури. Що ж до охорони окремих пам'яток — то се і легше здійснити, дешевше коштує, потребуєть ся лише маленька ініціатива й співчуття громадян. І зїзд агрономів, особливо ж попередня нарада природників ухвалили піклувати ся про охорону окремих пам'яток природи, про утворення національних парків, про установлення інституту інспекторів, котрі б дбали про охорону природи. Люде є повинні бути добре ознайомлені з місцевим краєм, працювати на ґрунті охорони пам'яток природи — бути людьми ідеї, а не казюньниками. На їх обов'язку лежить головним чином вся пропагаторська та організаційна робота. Постанови зїзду реального поки що нічого не дали і дальше слово в сій справі належить самому громадянству.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Мих. Семенко. П'єро задаєть ся. Фрагменти. Інтимні поезії книга перша. Київ 1918. в. 8^о ст. 94. ц. 5 карб. вид. „Грунт“.

Футурізм якось досі не міг пустити глибоко корні в українську літературну ниву: постійні і тривкі традиції української літератури не давали сьому літературному „напрямю“ вповні розвинутиись. Тепер маємо нову книжечку в тім напрямі, який, здаєть ся, не пощастило звернути увагу і збудити цікавість читачів.

У д. Семенка є „поези — Дерзання“, с'є гарний, з великим змістом заголовок. Але як д. Семенко „дерзає“ і „шукає“ („кверо-футурізм“)? Які в нього засоби для сих дерзань та шукань?

Засоби сї загально-відомі. Передовсім — новини в метриці поезій (с. 8) „більше галасів, стуку, більше гаму, дзвону, крику — дайте людей сюди, дайте реву, стогіну, реготу, дайте ворога!..

або

Ти! Ніщо! Забув я рани!

або

Пригадайте-но безхмарне:
сте клю влю плю... (с. 30)

Далі треба переконати читача в своїй надзвичайній велетенській вдачі —

Я обезсмертив ся дочасно (с. 13)
Я на емалі неба витиснений (с. 15)
Я кинув свій спів вам на віки віків (с. 19)
В шклянці кави я перемішав усі віки
І всі людські душі (с. 36)

Нарешті далі йде так зване богоборчество, знайоме ще нам з поезії Шевченка, але в зовсім иньшій душі

Боже, мені набридло бути твоїм сином,
пропоную помінятиь ролями... (с. 27)

Як бачимо, всі знайомі манєри і засоби, ужиті ще ранійше часом; автор рахує своїх попередників, але перемішує їх в виїмкових сполученнях

прозрїть у світ, де сні прекрасно-хорі
Чурляєніса і Врубеля, Сезана і Гуро (с. 32)

або

в душі моєї кабінеті
Edmond de Goncourt..
хто винен за таке сполученне —
Уїтман і Валерій Брюсов! (с. 34)

Хто, дійсно, винен за таке сполучення? Кожний вибірає собі своїх приятелів, але для чого було турбовати поважних Юма і Канта (с. 18)?

О. Грушевський.

Ю. Стрижавський. Під крилами церков. Видання спілки „Діло“. Львів. 1917. Стор. 72, ціна 1 карб. 50 коп.

Другий чи третій раз мені доводить ся читати писання д. Стрижавського і, признаюсь, кожний раз я переживаю приємність насолови. Я відчуваю його молодість літературну, а з нею і певну несправність, але поверх того всього на мене повіває якась свіжість і легкість, навіть додаю, світлість. Я поясню сам собі, що то наслідки не иншого чогось, як дійсної художественности твору. В автора є своя манера писати, є своя оригінальна, барвиста, не рафіновано-чиста літературна мова, оздоблена льокалізмами, яка дає творові певний присмак. Знову і око автора не просто і спокійно трактує і оглядає явища життя, а крізь певну вже філософічну призму, чому і освітлені вони м'яким, приємним світлом юмору. Він не хвалить своїх персонажів і не гудить, але наче наводить на них густий сніп світу зо свого критичного апарату і в тім світі читач мусить оглянути, пережити і простежити всі перепетії оповідання. Має автор і свою форму. Я би сказав форму безформности, бо він зо своїм стилем не вкладаєть ся в певну літературну формулу. В його якось непомітно отої теновської *faculté maîtresse* — особливої ціхи, якою характеризував ся би його літерацький талан, се б то, над ним не панує ніяка деспотична сила і його свіжий, оригінальний і бадьорий талан не є звязаний приписами, школою, напрямком. А приємно зустріти такий „дикий“ екземпляр в нашій неживій літературі..

Перед нами лежить зараз його — „Під крилами церков“. Під сим досить таки претенціозним заголовком маємо цікаве, повне незвичайної акції, юмору і спостережливости оповідання про „страну отцов“ погранича Поділля з Волиню та Київщиною. Зміст оповідання нескладний, або навіть цілком простий — родина виложського батюшки збираєть ся на ювілей до дідуна у Дубиновці. Збори, переїзд — і самий ювілей з постійним чергуванням служби Божої з обідами та вечереями. Баль до пізнього ранку і розїзд гостей та родичів. Я кажу, коли б не було певного освітлення тих подій з боку автора, то самі факти того ювілею були би досить навіть не ювілейні, але гіперболічне збільшення звичайних, буденних фактів того життя, збільшення до карікатурности викликає легкий юмор і особливо якось настроює читача. Утворюєть ся певна атмосфера, в якій кожна дрібниця дорисовує прекрасну жанрову картинку, якої нам не густо трапляєть ся стрівати в рідній літературі.

На прикінці своєї замітки я знову скажу — се автор з молодою душею, свіжим таланом і особливо, що на мою думку єдино важливе, зо своїм характерним стилем. Бажалось би, що би наш отруйний час не вибив його в перших кроках своєї літературної праці і автор подарував би нам щось більш коштовне, капітальне.

П. Б.

Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури. 1918. Число 1. в. 8. 210 стор. Ціна 7 карб. Видавниче Т-во „Друкарь“ у Києві.

I.

Се виданне робить приємне вражіння як своїм змістом, так і своїм зовнішнім видом. По своїй програмі воно походить на Російський журнал „Голос минушого“ і в своїм першому числі подало досить цінного матеріалу.

З літературних праць, умічених в сім числі, перш усього мають вагу такі статті, як „Перші українські поетеси XIX в. Марта Писаревська“ д. Зайцева, де подано нові біографічні дані про сю письменницю і її сина Петра Писаревського. Автор цієї статті, зупинившись на детальному аналізі твору М. Писаревської „Петраркина пісня“, котрий був надрукован в „Снопі“ 1841 р., показує, що ця письменниця добре була знайома з італійською мовою і з поезією Петрарки, і що тоді серед освічених українців була цікава думка про те, що українська література може існувати не тільки для „домашнього обіходу“.

В статті „До питання про вплив „Записок Охотника“ на „Народні оповідання“ М. Вовчка“ д. В. Бойко доказує незалежність оповідань М. Вовчка від „Записок Охотника“, з чим цілком можна погодитись.

Стаття І. Свенціцького „Михайло Павлик“ є тепла поминка про сього відомого діяча з приводу третьої річниці його смерті.

В споминах проф. Єгізарова про його учителів і керівників М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького подано кілька інтересних рис до характеристики сих людей. З особливою пошаною проф. Єгізаров відносить ся до О. Навроцького та М. Гулака, як вони того і заслуговують своєю діяльністю.

В нових документах про Гулака, поданих д. Зайцевим, підкреслює ся ще раз благородний характер сього видатного члена Кирило-Методіївського братства та оголошує ся факт, як „способний и просвѣщенный священникъ“ служитель алтаря, по приказу начальства, іде випитувати і розвідувати те у в'язня (Гулака), чого не пощастило здобути жандармам. „Мало того, він, користуючись релігійністю арештованого, робить спробу досягти своїх цілей, ставлячи задоволення високої духовної потреби (Гулак просив його, щоб він його причастив) в залежність від того, чи видасть він своїх товаришів начальству, чи ні, і йде таким чином свідомо на злочин, який нормально сугубо караєть ся і канонами церкви і законами всіх народів“ (56).

В розділі „Архив літературний“ д. Зайцев перш усього подає деякі нові додатки до тексту „Москаля Чарівника“ на основі автографа цієї пєси самого Котляревського, але ся замітка тепер уже запізналась, бо д. Зайцев свої відомости про се раніше передав д. Єфремову, якій і скористував ся ними в своєму виданню творів Котляревського, яке вийшло уже кілька місяців тому.

В замітці про Г. Артемовського той же д. Зайцев подає дуже цікаву звістку про його твір „Налой“, спалений Гулаком в 1826 р. мабуть під вражінням тої розправи, яку учинив Миколай I над декабристами. Се була травестія звісного твору французького письменника Буало „Le butrin“ (Налой), написаного ним проти французських клириків.

Далі в сьому розділі ідуть два листа Т. Шевченка, які хоч були і надруковані перше, але в досить незвісних або рідких виданнях, котім „Листи Куліша до Н. Ол. Білозерської“, які містять досить цінного матеріялу до характеристики Куліша, ненадрукований вірш Аркадія Родзянки „На уничтоженіє имени малороссіян“ (все се подано д. Зайцевим) і накінці „Недрукований вірш Павла Грабовського“, поданий Коваленко-Коломацьким (Гр. Гетьманець).

В розділі „Рецензії“ ми знаходимо багато докладних заміток того ж д. Зайцева: 1) про Збірник памяти Т. Шевченка (1814—1914 р.) і Записки Наукового товариства імени Шевченка т. СХІХ — СХХ і 2) про „Книги народа польского и польского пилигримства“, д. Щербаківського про „Українську культуру“ І. Огієнка, де рецензент правдиво каже, що в сій праці „єсть настроій, єсть натхненне, záпал, але нема глибини думки, потрібної для такої теми... Нарешті ми маємо гарну агітаційну книжку, але історії української культури не маємо“ (185); — д. В. Щербини про працю К. Шероцького „Кієвъ. Путеводитель съ планомъ г. Кієва“ К. 1917, де рецензнт, зазначає, що книга д. Шероцького при всіх її хибах має багато цінного матеріялу для ознайомлення з Київом і його памятками (189) і др.

Не можемо не сказати накінці, що одна фраза в замітці д. Зайцева про „Збірник памяти Т. Шевченка“ робить якесь болюче вражінне: розказуючи про статтю небіжчика Стешенка „До характеристики творчости Т. Г. Шевченка“ д. Зайцев каже, що ся стаття єсть схемою для великої і інтересної праці, якої будемо „сподівати ся від автора“. І хоч в кінці номера і сповіщаєть ся про вбивство небіжчика Стешенко, але всетаки сю фразу можна було як-небудь оговорити, а то в книжці, яка вийшла через півтора місяця після смерти письменника, вона робить якесь — тяжке вражінне.

М. Марковський.

II.

З статтів присвячених українській історії зостановляюьсь перш усього на матеріялах про устрій Гетьманщини кінця XVII в.

Ми маємо тут вказівки на устрій козацького товариства, на поділ на дві групи: виборних, які мають рушити в похід з полковником і на біднійших, „подлїйшихъ“, які лишають ся вдома і мають допомагати виборним при виправі (1701); далі маємо вказівки про групу значкових товаришів при полковнику та про їх обовязок пильнувати значка полкового (1689 — 1718 р.р.). Окремо стоїть тестамент пані Елени Адамовичової (1688 р.) з цікавими побутовими та стилістичними деталями.

Великій Північній війні присвячена замітка Тіандера „Карло XII на Україні“ на підставі записок про сій похід шведського офіцера з армії Карла XII.

Стаття В. Прокоповича „Київська міліція“ присвячена тому київському озброєному війську, яке складала з себе київські цехові. Сей озброєний корпус брав участь у всіх київських церемоніях і проходах. Автор підібрав звістки з відомих вже джерел, сполучив разом і таким чином вийшов дуже цікавий малюнок Давнього Києва, про який так мало, на жаль, знає широка публіка. Між тим там, в Давнім Києві багато було мальовничого і де-що з того можна було б відновити в наших побуті.

До питання про авторство „Історії Русовъ“ надруковав Онацький лист Кондоїді до Григ. Полетики, де згадано про твір Полетики „Объ історіи вашей... всѣмъ объявлять буду...“. В непорішенім ще досі питанні про автора „Історії Русовъ“ сей уривок з листа близької до Григ. Полетики людини має велике значіння в справі вирішення питання про автора „Історії Русовъ“ (Нагадаю сводку вказівок в сій справі в двох моїх статтях — „Къ характеристикъ взглядовъ“ и „Къ судьбъ Истории Русовъ“).

До історії К.-Методіївського брацтва дає ся книжка часопису дуже цінний матеріал, се „Книги битія українського народу“: як відомо сей твір подав Семевський в „Р. Богатствъ“, але цензура вирізала страшну для неї статтю (хоч пройшло 65 років після загибелі К.-М. брацтва!). Ся памятка складає головну окрасу книжки часопису. До сієї памятки додано статтю Павла Зайцева про авторство та головні риси „Книг битія“. Памятка ся дає дуже багато нового і через те на ній треба спинитись спеціально, а не в побіжній бібліографічній замітці.

Зовсім близьких часів дотикаєть ся меморіал К. Паньківського про галицькі справи перед війною та московське панування в Галичині. Меморіал сей складено а жовтні 1914 р. і в копіях розповсюджено в українських і російських колах, як об'єктивний опис подій в Галичині: він робив величезний вплив на всіх тих, хто його читав (пам'ятаю се з петербурзьських спостережень).

Теми історії мистецтва зачіпають статті Широцького, Ернста, Модзалевського і Нарбута. Широцький дав короткий огляд студій над історією українського мистецтва часів князівської доби. Докладна стаття Ернста присвячена київським архітекам XVIII в., автор дуже уважно поставив ся до своєї теми і зібрав численні вказівки, детальніше застановив ся письменник на діяльності Старченка, Шеделя, Растреллі, Ковніра, Григоровича-Барського. Стаття Модзалевського і Нарбута переглядає питання про герб України і після перегляду пропонує взяти за герб козака з рушницею в щиті з знаком Володимира в нашеломнику.

Широцький умістив ще опис старого друку з р. 1712 друк. Києво-Печерськ. Лаври, який нагадує нам про негайну потребу зайнятись студіюванням історії наших друкарень, а Ол. Гуцало дав перегляд Українця 1914 — 1917 р.р., гарний початок систематичних бібліографічних студій.

О. Грушевський.

Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України. Київ. 1918. 8^о с. 95. Ц. 3 гр. 60 шаг.

В сій книзі передруковано дві статті шановного дослідника — перша з Л.-Н. Вістника 1907, друга з Записок Київ. Наук. Товар. І. Вітаємо сей передрук, бо зазначені видання вже вичерпані, а статті зачіпають дуже цікаві моменти минулого. На зазначених темах можна простежити великий вплив економічних умов на напрям народного життя. Тягар устрою економічного на селянстві примушував незадоволені маси шукати якогось порятунку, і коли нема легального виходу йти шляхом нелегальним. З звичайним майстерством своїм автор дає — на підставі вже раніше відомих та нових ним знайдених джерел — образ тодішнього життя в королівщинах та приватних маєтках. Другий начерк малює нам устрій панського господарства перед самою Хмельниччиною. Книжечка ся повинна знайти місце на полицях просвітянських бібліотек.

О. Г.

Балей Степан, д-р. З психології творчости Шевченка. Львів 1916, м. 8^о. ст. 91. Ц. 1 кор. 60 с. Вид. „Шляхи“ „Новітня бібліотека“ № 20.

Хоч пізно, але всеж таки треба зазначити сю цікаву книжечку до уваги тих, що студіють Кобзаря. В своїй статті „Оксана“ (Шевченківський Збірник, Пбург 1914) зауважила основні моменти поетичного розроблення Шевченком споминів про перше кохання. Тим цікавіше було прочитати сю спробу загального освітлення теми кохання в поезії Шевченка. Зазначу, що питання про Оксану в поезії Шевченка не таке просте і в розробленню її постаті в різних поезіях знаходимо нові відтінки. Автор книжечки ставить питання — чим пояснити в творчости Шевченка перевагу тем з жіночої психології (найбільший начерк в книжочці „Фемінізм Ш — а“ с. 46 — 79). В психиці Ш — а було, каже дослідник, „щось жіночого, що вязало ся з вродженою йому вражливістю і чутливістю; се признавав і сам поет. Питання зачіплено дуже цікаве, але вимагає дальних студій.

О. Олександренко.

К. Широцький. Коліївщина (Гайдамаччина в 1768 році). Вид. Т-ва „Час“. К. 1918; стор. 48; Ц. 1 карб.

Книжечка К. Широцького заповнює пробіл в популярно-історичній літературі про часи коліївщини. Докладно, але зовсім зрозуміло оповідаєть ся про велике повстання на правобережжю, відгуки якого довго жили в народі в споминах, і в піснях. Страх перед коліївщиною не раз виринав на протязі ХІІ століття, про уманську різню згадували не раз на протязі останнього року і для того спокійне і вірне оповідання про народній рух, зв'язаний з іменами Гонти та Залізняка, можна визнати як раз до часу.

В книжечці постійно спростовуєть ся те, що описав Шевченко в своїй славетній поемі, де історичні факти не всі передані вірно і для того популярний нарис колівщини К. Широцького може бути гарним вступом до читання „Гайдамаків“.

Книжку написано легким та образним язиком. Постатї окреслені релефно. Події описані з глибоким почуттем. *В. М.*

Грушевський Олександр. З сучасної Української літератури. Ч. I. Київ, 1918 р. 8°, стор. 208. Ц. 16 гривн. Видав. „Криниця“.

Друге видання сієї досить розповсюдженої книжки виходить без всяких змін і без доповнень: можливо, що доповнення складуть другу частину сієї книжки. Вигляд, порівняючи з першим виданням, став гірший: псує вигляд погана обгортка. Далі, в середині книги з сторінки 168-ої набір стає густійший: се — негарно, та, окрім того, не можна безконечно побільшувати набір на сторінці в бажанню, щоб в книзі було менш сторінок (в цілях оплати?). Ся книга в першому виданню мала успіх в школах Галичини: побажаємо їй тепер такого ж успіху на Україні. *О. О.*

Др. Іван Куровець. Причини великої світової війни та її наслідки в державнім і народнім господарстві. Львів, 1917. 16°, с. 24. Ц. 50 сот. Чистий дохід призначений на відбудову українських товариств у Калуші.

Невеличка книжечка ся коротенько розповідає про причини війни, про воюючі сторони, про економічний стан перед війною, про воєнне господарство під час війни та можливі наслідки на далі для українців. Найцікавіші сторінки се ті, які присвячено характеристиці економічних відносин в Галичині під час війни, про те, як пануючі кола Галичини зуміли і під час війни вернути свої втрати і ще заробити, а українське селянство ще раз відчуло тяжке своє становище. Знаючи Калушину, автор наводить з власної практики відомости про випадки покривджень, зроблених українським селянам і через те і до budouчого для Галичини ставить ся песімістично, закликаючи до тіснійшого зеднання і запомоги. *О. Г.*

Видання надіслані до редакції:

Ляля Айпат Рай: Сучасне політичне становище Індії. (Брошура передана автором спеціально для видавництва) з нім. мови переклав Ю. О. Вид-во „Серп і молот“ Київ 1918 р. 16°, стор. 44. Ціна 90 коп.

Оксен Лола: З історії україн. соціалістичного руху. Київ 1917 р. 16° стор. 15. Ціна 20 коп.

Робіндрат Тофр. „Садовник“. Ліричні поезії. Переклад Юр. Сірого. Вид-во „Дзвін“, 16°, стор. 85. Ціна 2 карб.

Спиридон Черкасенко. Хуртовина. Драма. Вид. друге. Вид-во „Дзвін“ Школа“ Київ 1918 р. 16° стор. 96. Ціна 1 карб. 85 коп.

Яків Савченко: Поезії. книжка перша. Житомир 1918 р. 16, стор. 101. Ціна 3 карб.

Як жили українці і як хочать жити. Написав Мих. Слобизський. Вид. „Гузяцької Укр. Громади, Галяч 1917. р. 16°, стор. 16. Ціна 20 коп.

Перший укр. з'їзд у Чернівці. (8—10 червня 1917 р.) Чернігів 1917 р. 16°, стор. 64.

Омелько Островський. Стрільці. Драма на 4 дії. Вид-во „Вільна Думка“ Золотоноша 1918 р. 16°, стор. 72. Ціна 1 карб.

Йою-ж: Нірвана. п'єса на 5 дій і 6 однин. Вид-во „Вільна думка“ Золотоноша 1918 р. 16°, стор. 87. Ціна 1 карб. 50 коп.

Соломон, царь израїльський. Книга „Пісні пісень“. Переклад Олеся Жухаренка. Купянськ 1917 р. 16°, стор. 13. Ціна 40 коп.

Ф. П. Сушицький. Методи українознавства. Вид. „Вільна Укр. Школа“. Київ 1918 р. 8°, стор. 8. Ціна 15 коп.

Г. Коваленко-Коломацький (Гр. Гетьманець): Изучайте українській язък. Київ 1918 р. 15°, стор. 11. Ціна 30 коп.

Йою-ж: До страшних днів у Києві. Єврейська соціалістична молодіж. єврейське робітництво в сі дні. Київ—Львів 1918 р. 16° стор. 32. Ціна 50 коп.

Йою-ж: Українізація, чи дискредитація. Київ 1918 р. 16°, стор. 16 стор. 16. Ціна 35 коп.

Постанова першою всеукр. з'їзду самостійників-Соціалістів. Київ 1918 р. 16°, стор. 8.

Земля. Вістник подільського губерніяльного земельного комітету. Рік 1, № 1, березень. 8°. стор. 135. Ціна 75 коп.

Ів. Сухоплогов: Очерки по історії админістративного права в Росії. Кременчуг 1918 р. 8°, стор. 47. Ціна 2 карб.

Л. Бухановський. Фінансова і економічна політика: Кооперація. 8°, стор. 8. Ціна 40 коп.

Л. Бертрам. Кооперація і соціалізм. Бібліотека кооператора під редакцією В. Галевича, № 1. Київ 1918 р. 8° стор. 41. Ціна 30 коп.

Йою-ж: Що повинен знати кожний споживач. Бібліотека Кооператора під ред. В. Галевича, № 2. Київ 1918 р. 8° стор. 15. Ціна 35 коп.

О. В. Тогоміанц. Принципи і теорія Кооперації. Бібл. Кооператора під ред. В. Галевича, № 3 Київ 1918 р. 8°, стор. 24. Ціна 50 коп.

Методи обученія вь начальныхъ школахъ таврической губ. Ч. 1. Обученіє грамотъ, чтенію и письму. Сост. В. В. Симоновській Изд. Таврич. губ. земства. Симферополь 1918 р. 8°, стор. 169.

Педагогичний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини, друге півріччя 1918 р. № 7—12 Вид. Еолт. Губ. управа 8°, стор. 130.

Наша Школа. Педагогичний журнал для вчителів початковик шкіл Полтавщини. Вид. Полт. Губ. Управи. № 2. Лютий 1918 р.

С. Русова: Дошкільне виховання. Укр. Вид-во в Катеринославі. 8°, стор. 162. Ціна 3 карб.

Українські медичні Вісти. Двохтижневий часопис наукової, практичної та громадсько-побутової медицини. Рік 1 (1918). №№ 5, 6 і 7. Ціна окремого № 1 карб 50 коп.

Американські Оповідання (Єдгар Поє, Фр. Брешт-Гарт, Джек Лондон, Марко Твен) переклад В. Старого. Вид. „Час“ Київ 1918 р. 16° стор. 118. Ціна 2 карб.

Єлиза Оржешикова Gloria victis (Побореним слова). пер. С. Тобілевич. Вид. „Час“, Київ 1918 16°, стор. 48. Ціна 50 коп.

Гуо фон Гофмансталь. Смерть Тіціана. Драма поема знім. мови переклад О. Луцький. Накл. „Всесв. Бібліотеки“, Львів 1918 р. 16°, стор. 24.

Др. Дмитро Донцов. Українська державна думка і Європа. Накл. „Всесв. Бібліотеки“, Львів 1918 р. 16°, стор. 80.

Е. Піменова. Англія та їх край. Перекл. Л. Жебуньова. Накл. Педагог. Бюро Полт. Зем. Управи. Полтава, 1918 р. 8°, стор. 65. Ц. 1 карб. 30 коп.

Гр. Коваленко. Євген Гребінка, з мал. І. Бутника. Вид. Педагог. Бюро Губ. Нар. Управи. Полтава, 1918 р., 8°, стор. 37. Ц. 1 карб. 25 коп.

Герман Гертер. Історичний матеріалізм. З передмовою К. Кавтського, з німец. перекл. П. Бензя. Накл. „Знаття то сила“. Київ, 1918 рік. 16°, стор. 147. Ц. 3 карб.

Павло Коліфмаєр. Соціалдемократія в світлі культурного розвитку. Перекл. з нім. В. Гладкого, під ред. М. Порша. Накл. „Знаття то сила“. Київ, 1918 р. 16°, стор. 169. Ц. 5 карб.

Правильник піхотинця. Частина I. Впоряд. Вид-во Січових Стрільців. Київ, 1918 р. 16°, стор. 219. Ц. 4 карб.

М. Плевако. Що таке „Просвіта“ і як її заснувати. Вид. „Просвіти“ у Харкові. Харків, 1918 р. 16°, стор. 47. Ц. 60 коп.

К. Шелетів. Організація торгівлі в споживчих товариствах. Вид. „Дніпросоюзу“. Київ, 1918 р. 16°, стор. 80. Ц. 1 карб. 50 к.

Кость Крижановський. Сваюля. Драм. малюнки на 5 розділів. Вид. Книгарні „Січ“. Суми, 1918 р. 8°, стор. 127. Ц. 2 карб. 50 коп.

М. Гоюль. Ревизор. Комедія на 5 дій. Перекл. М. Садовський. Вид. „Час“. Київ, 1918 р. 8°, стор. 100. Ц. 3 карб.

Едмондо де-Аміс. Шкільні оповідання. Книжка друга, перекл. О. Діхтяр. Вид. „Час“. Київ, 1918 р. 8°, стор. 32. Ц. 1 карб.

Г. Гауптман. Гангуся. Драмат. етюд, в двох картинах. Перекл. С. Тобілевич. Вид. „Час“. Київ, 1918 р. 8°, стор. 52. Ц. 1 карб. 50 к.

Грицько Григоренко. Твори. Том I. Вид. „Час“. Київ, 1918 р. 8°, стор. 251. Ц. 4 карб. 50 к.

Х. Майстренко. Вогні і крові (Сілуети війни). Збірник III. Вид. „Час“. Київ, 1918 р. 16°, стор. 198. Ц. 2 карб. 80 к.

Віталій Самійленко. Рідному краю од хворого серця... Поезії. Павлоград, 1918 р. 8°, стор. 71. Ц. 1 карб. 50 коп.

Порадник діячам позашкільної освіти і дошкільного виховання. Випуск I. Вид. Департаменту позашкільної освіти, під ред. Ів. Крижановського. Київ, 1918 р. 8°, стор. 175. Ц. 3 карб. 50 к.

Т. Тимошенко. Арифметичний задачник для сільських початкових шкіл. Частина I і II. Вид. Педагог. Бюро Полтав. Зем. Упр. Полтава, 1918 р. Ч. I. 8°, стор. 98. Ц. 1 карб. 75 к. — Ч. II. 8°, стор. 45. Ц. 1 карб. 10 к.

Сільський господар. Двохтижневий часопис сільсько-господарської кооперації та практики сільського господарства. Рік 1918 р. № 7. Ц. 1 карб. 50 коп.

Вістник громадської агрономії. Громадсько-науковий двохтижневик. Видав. Всеукраїнського Союзу Земств, під ред. К. Мацієвича. № 1. Передплата до кінця 1918 р. 20 карб.

О. Сачківська. Про молочарство. Вид. „Український Агроном“. Київ, 1918 р. 8°, стор. 29. Ц. 1 карб.

М. Жід. Майбутність кооперації. Бібліотека Кооператора № 4. Київ, 1918 р. 8°, стор. 16. Ц. 60 к.

НБ ІНУС

282393

Приймаєть ся передплата
на науковий журнал українознавства

„УКРАЇНА“

орган українського Наукового Товариства у Києві, що виходитиме щотири
місяці книжками в 8—10 аркушів, при участі визначніших україн-
ських учених, під проводом проф. М. ГРУШЕВСЬКОГО.

Передплата за рік 1917 8 карб.

Вийшли за 1917 р. кн. 1 і 2, друкуєть ся 3 і 4.

Редакція й контора: Київ, Вел. Підвальна № 36, кв. 8, Бюро Укр. Наук. Товар.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства в Києві.

Друкуєть ся кн. XVII.

Адреса: Бюро Українського Наукового Товариства, В. Підвальна 36, пом. 8.

Ціна попередніх чотирьох серій в продажі 6 рублів кожна.

Приймаєть ся передплата на місячник

„ІІІ Л Я Х“.

Орган незалежної думки.

ПЕРЕДПЛАТА: річно 20 карб.; 1/2 р. — 10 карб.; 1/4 р. — 5 карб.

Адреса: Київ, Мар.-Благовіщенська, 123, п. 20.

„КНИГАРЬ“.

Літопис українського письменства, присвячений справам україн-
ських видавництва.

Ціна часопису в 1918 році з пересилкою на три місяці — 3 руб., окрема книж-
ка — 1 р. 10 к. Перші чотири книжки «Книгаря» досилають ся новим передплат-
никам за додаткову платню 3 руб.

Передплата приймаєть ся по адресі: Київ, Володимирська № 42, „Час“,
редакція «Книгаря».

Приймаєть ся передплата на 1918—1919 шкільний рік
на ЗАГАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ

ВІЛЬНА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА.

Рік видання другий.

З огляду на ненормальні обставини видавничої справи передплата твердо не уста-
новлена: **ПОКИ-ЩО треба присилати 15 карб.**

Зважаючи на теперішню дорожнючу й недостачу паперу, журнал друкуєть ся в обме-
женій кількості, тому просимо ш. п.п. передплатників і особливо Народні Управи
(земства) заздалегідь внести передплату.

Журнал видає Всеукраїнська Учительська Спілка. Редагує Комітет.

Відповідальний редактор О. ДОРОШКЕВИЧ.

Адреса: Київ, Басейна № 11, 2-й поверх.

Приймаєть ся передплата
на рік 1919-й

на український місячник літератури, науки й громадського
життя :

Літературно-Науковий
Вістник,

Журнал буде містити белетристику оригінальну і перекладну, а то:
поезії, повісті, оповідання, драми та мемуари; статті з укр. історії, лі-
тератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літера-
тури, науки і суспільно політичного життя; в кінці критику та бібліо-
графію.

В журналі в 1918 р. брали участь: В. Алешко, Хр. Алчевський,
Гр. Борисович, Хома Брут, Ш. Винниченко, М. Вороний, Г. Гіряченко,
Г. Григоренко, М. Грушевський, Ол. Грушевський, М. Доляко, П. Донцов,
Д. Загул, М. Зеров, М. Жук, О. Журлива, М. Жученко, М. Івченко,
О. Катренко, М. Козоріз, І. Красковський, Б. Лазаревський, В. Лашенко,
Ор. Левицький, Я. Мамонтів, В. Міяковський, П. Мирний, М. Могилявський,
О. Олесь, Е. Перфецький, Д. Лісочинець, К. Поліщук, А. Пастухівський,
М. Рильський, Н. Романович-Ткаченко, М. Рудницький, С. Русова, Я. Сав-
ченко, Ю. Самброс, Іл. Свенціцький, О. Слісаренко, П. Стебницький,
Ів. Стешенко, М. Сумцов, П. Тянянко, М. Терещенко, П. Тичина, М. У-
кевич, Ю. Тищенко, Гр. Чупринка, Г. Шумливий та ин.

В перших книжках Л.-Н. Вістника за 1919 р. буде надруковано: Мамон-
тів П. Мирного: «Повія» (третья частина) і листи Коцюбинського.

Крім згаданих будуть співробітничати в журналі: М. Вороний,
М. Грушевський, О. Грушевський, В. Дорошенко, М. Зеров, М. Жук, Я. Ма-
монтів, Д. Маркович, О. Олесь, К. Поліщук, М. Рильський, П. Стебниць-
кий, Н. Романович Ткаченко, М. Рудницький та другі.

Редакція й контора: Київ, В. Підвальна, № 36, пом. 8. Тел. ф. 60 — 27.

Редакція відкритена від 10 — 12 год., Контора від 9 — 3 год. дня.

З огляду на дорожнечу паперу «Літ.-Наук. Вістник» друкуєть ся
в обмеженій кількості примірників; тому просимо спішити ся з перед-
платою.

Комплекти місячника за роки 1907—1913, продають ся по 8 карб.;
за 1917 — по 10 карб., а за 1918 — по 28 карб.

ЦІНА СЕІ КНИЖКИ 6 карб. 50 к.

Умови передплати на 1919 р.: поки що треба надіслати
30 карб., докладна ціна буде установажена пізнійше.

Перші книжки ввезлятимуть ся тільки тим, хто надішле не мев-
ше 15 карб.

Видає Товариство підмоги українській літературі,
науці й штуці.

Редактор: **О. Олесь.**

НБ ПНУС

282393